

Fig. 1. Kirken og kirkegårdsmuren med Stodderstenen (s. 2523), set fra sydøst. Ældre fotografi i Det historiske arkiv for Odder og omegn. - *The church and the churchyard wall seen from south-east.*

ODDER KIRKE

HADS HERRED

Fra gammel tid tilhørte kirken kongen, oplyser Hads herredsbog 1661.[1] Dette år blev kirken, som så mange andre ejendomme i herredet (jfr. Saksild, s. 2411), overdraget Joachim Gersdorffs arvinger[2] og via en af disse tilfaldt den ved giftermål admiral Jens Rodsteen til Rodsteenseje 1675[3] (jfr. tværfløj, gravmonument o. a.). Kirken fulgte herefter denne gård (ang. donationer, jfr. inventaroversigten), indtil Christian M. Voss' enke, Sophie Amalie Sehested, 1835[4] afhændede gården, men beholdt kirken. 1840[5] overgik den til Voss' broderdatter Augusta Sophie C. L. Voss, der blev gift med den senere kommandør Emil A.Wulff. 1890[6] erhvervedes kirken af sønnerne, den senere kommandør Fritz L. C. M. V. Wulff og den senere departementschef Louis E. A. Wulff, hvorfra den overgik til selveje 1.januar 1909.

1659[7] underviste præsten i kirken efter gudstjenesten, mens bymændene holdt grandestævne i våbenhuset.

I sognet ligger hovedgårdene Rathlousdal (før 1674 Loverstrup) og Rodsteenseje (før 1681 Hovedstrup).

Odder ligger omtrent midtvejs i den markante og sine steder brede sænkning, der deler Hads herred i en østlig, lavere part og en vestlig, der er højere og mere kuperet. Beliggenheden skal ses i lyset af, at her, i nærheden af Rævsås udløb i Odder å, var det naturlige sted for overgang over den vandgennemstrømmede og sumpede dal. Byens centrale placering i en frugtbar landbrugsegn, med passende afstand til de nærmeste købstæder, dannede en væsentlig baggrund for bebyggelsens betydelige omfang allerede i ældre tid og for den fortsatte vækst i dette århundrede. Siden middelalderen havde ådalens strømme næret adskillige vandmøller,[8] som udgjorde en anden forudsætning for, at en betragtelig oplandshandel fandt hjemsted i Odder. Omkring århundredskiftet etableredes større industrielle virksomheder, og Odder

Fig. 2. Søndre kirkegårdsmur og kirken, set fra sydvest. Hugo Matthiessen fot. 1912. - *The south churchyard wall and the church seen from south-west.*

blev knudepunkt [9] for private jernbaner til Århus, Horsens og havnen i Hov. Udviklingen er fortsat med den konsekvens, at bebyggelsen, der tidligere fulgte ådalen og gik i øst-vestlig retning, nu navnlig udstrækker sig vinkelret herpå, følgende landevejen mod Århus. Byens status i vore dage angives af det bemærkelsesværdige rådhuskompleks, som opførtes i løbet af 1970'erne efter tegning af Knud Friis og Elmar Moltke Nielsen.

I den ældre, langstrakte landsby, der 1741[10] af århusbispen Peter Hygom blev beskrevet som stor og folkerig, lå kirken centralt i bebyggelsen, rejst på åens sydside i en sådan afstand fra vandløbet, at der nord for kirkegården var plads for enkelte huse. I forhold til herredets trafikforbindelser var kirkens beliggenhed overordentlig central, idet landevejene fra alle verdenshjørner løb sammen i pladsen nord og øst for kirkegården. Nord for kirken, på den anden side af åen, lå præstegården, hvis størrelse afspejlede embedets anseelse, der 1585[11] af kongen karakteriseredes med, at »kalds og sogns lejlighed ... er sådan, at det en duelig og skikkelig person er værdig«. Det firlængede anlæg, der ses på kortet fig. 77, var opført efter en brand 1744 og brændte 1895. Den herefter genrejste præstegård blev sløjfet 1980. Ved gårdens sydøstre hjørne udmundede Århusvejen, før den flyttedes til sin nuværende plads, og ved det sydvestre hjørne endte byens hovedstrøg, der kom vestfra og hang sammen med alleen ved Rathlousdal. Hovedadgangen til kirkegården og kirken måtte derfor blive på nordsiden ved pladsen, hvor også de østfra kommende veje fra Rørt og Randlev stødte til.

Kirkegården er udvidet i flere omgange. Første gang 1821-22[12], måske foranlediget af Tvenstrup kirkes nedlæggelse (s. 2587). En anden udvidelse fandt sted halvtreds år[13] senere. Omstændighederne dikterede, at udvidelserne foregik mod vest, på arealet mellem åen og nuværende Tornøegade. Matrikelkortet godtgør, at første gang kirkegården blev øget, inddrog man det vestligste afsnit af det nuværende areal, mens området mellem udvidelsen og den gamle kirkegård på kortet har vej signatur. Udvidelsen 1872 har således bestået i at forbinde

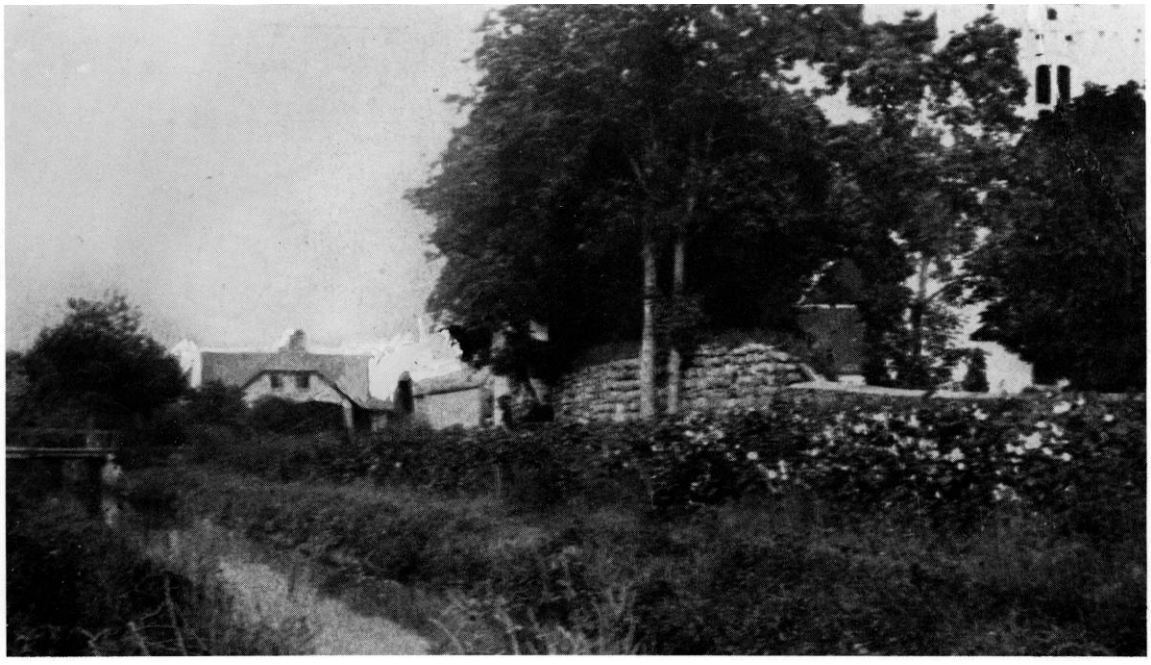

Fig. 3. Odder å og området nord for kirkegården, set fra vest med det 1902 nedrevne parti af nordre kirkegårdsmur (s. 2522). Emil Stæhr fot. omkring 1900. Det historiske arkiv for Odder og omegn. - *The area north of the churchyard and remains of the northern churchyard wall, demolished in 1902.*

de to kirkegårdsafsnit. Gravpladsen fik herved sin lange, smalle form, som dog forvanskedes med rundede hjørner i den østre ende ved en gaderegulering 1942.[14]

Den ældre kirkegård, hvis udstrækning omtrent har svaret til den østre halvdel af det eksisterende område, har været rektangulær og *hegnet* af en bemærkelsesværdig *kampestensmur,* hvoraf en strækning er i behold på sydsiden. Den øvrige, nuværende hegning udgøres af nyere kvader- og brudstensmure.

Den ældre murstrækning i syd langs Tornøegade, ud for kirkebygningen (fig. 2), er knap to meter høj, græstørvsafdækket, og omkring 180 cm bred, opbygget af marksten med delvis mørtelfyldte fuger. Ringmuren meldes omsat og udbedret utallige gange siden den første efterretning 1618, da en ommuring synes foretaget i ler. Det fremgår 1635, at muren i hvert fald på visse strækninger var afdækket med tagsten, og at der sine steder stod piller, formentlig som afstivning.[15] Niels Lauridsen fra Skanderborg foretog 1648[16] en større istandsættelse. Jævnligt anføres i regnskabsbogen udgiften til »den ordinære reparation« ved siden af betaling for ekstraordinær afstivning og udbedring. Muren mod Tornøegade er senest omsat i 1960'erne.[17]

Det er derfor uklart, om muren fra begyndelsen har været opbygget med (kalk)mørtel, ligesom de oprindelige dimensioner ej længere kan konstateres.[18] Uldall registrerede højden til godt halvtredie meter, mens spor på kirkegårdsportalen lader formoder, at murtoppen tidligere lå omkring tre meter over terræn.

Endnu i dette århundrede omtales, at der på syd- og østsiderne fandtes en faldende jordskråning foran muren. Når desuden åens nærhed på nordsiden tages i betragtning, fremgår det, at kirkegårdens hegning i alle tilfælde på de tre sider har været ret effektiv. Skønt ikke alle enkeltheder står klart, må ringmuren i Odder grupperes sammen med en række andre af stiftets kirkegårdsmure, der udmærker sig ved usædvanligt format, og som synes at skulle dateres til engang i 1300'rne[19] (jfr. Malling, s. 2307).

På vestsiden fik muren antagelig lov at blive stående indtil kirkegårdsudvidelsen 1872. En

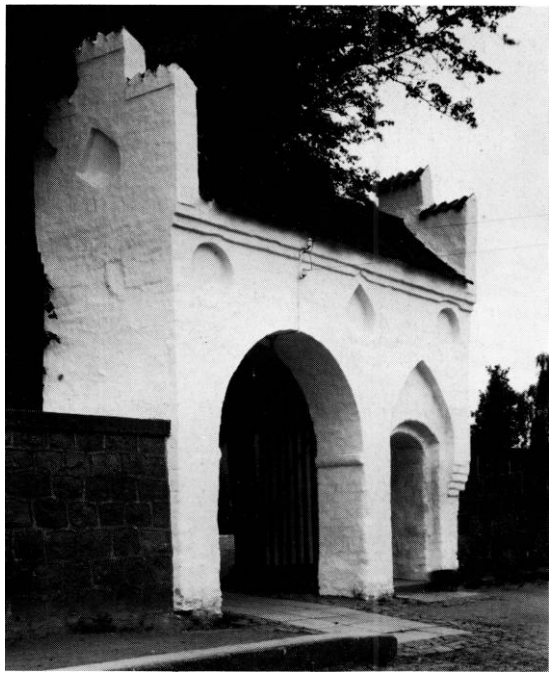

Fig. 4. Kirkegårdsportalen, set fra nordøst (s. 2522). Poul Nørlund fot. 1924. - *The churchyard portal seen from outside.*

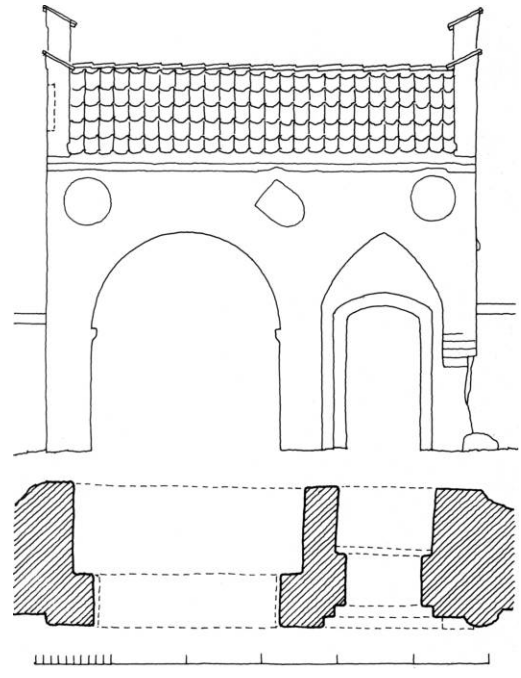

Fig. 5. Kirkegårdsportalen (s. 2522). Opstalt af nordsiden og grundplan 1:100. Målt og tegnet af KdeFL 1984. - *Churchyard portal 1:100.*

overgang over muren i det vestre hjørne ønskedes afskaffet 1848.[20] På de tre andre sider synes muren at have eksisteret til op i sidste halvdel af forrige århundrede, for derefter etapevis at forsvinde, således at kun den nævnte strækning i syd er bevaret idag. Når det i synsprotokollens beskrivelse 1862 summarisk hedder, at kirkegården omgives dels af stengærde, dels af stenmur, kan stengærdet antages at indhegne udvidelsen i vest, på hvis nordside måske lå en jordvold, som 1856[20] »aldeles ikke freder«, og som synet ønskede afløst med en »stenmur«. Næsten for hvert år fra 1860'erne og ind i dette århundrede rummer synsprotokollen og regnskabsbogen ikke nærmere lokaliserede indførelser af omsætninger, ommuringer eller blot reparation af ringmuren. Det synes heraf at fremgå, at sydsidens vestre strækning forsvandt 1886/87,[13] østsiden og en del af nordsiden 1898,[17] efter en sammenstyrtning[21] året før, mens en del af sydsidens østre afsnit allerede da var ommuret og givet den højde af ca. 170 cm, som var opstillet som norm (jfr. fig. 3). Den sidste rest af nordsidens ældre mur, der stødte op til kirkegårdsportalen (fig. 4), blev sløjfet 1902.[22]

Der er tre *indgange,* hvoraf hovedadgangen, der sidder i nordsiden ud for våbenhuset, udmærker sig som en statelig *muret portal,* der antagelig er bygget i 1400'rne. Det hvidkalkede, teglhængte porthus (fig. 4 og 5), hvis udformning svarer til den lidt større sydportal ved Falling kirkegård, er udstyret med kamtakkede kortsider og smykkes på fronten og i østgavlen med cirkulære og skjoldformede blændinger. Når løjtnant Jensen, der 1885 havde stået for opførelsen af valgmenighedskirken (s. 2584), 1908[13] fik betaling for ny låge og port, kan der være tale om de nuværende trægitterfløje.

Kirkegården er desuden tilgængelig ad en fodgængerlåge i øst og gennem en muret, teglhængt, foroven hvidkalket portal med jerngitterfløje, placeret i sydsidens vestre afsnit. 1618[15] nævnes den nedre låge, måske identisk med den østre indgang, som 1803[23] var i god stand. På et tidspunkt herefter er den øjensynlig nedtaget for at retableres 1839[12] og blive fornyet 1879.[13] Den vestre låge var brøstfældig 1803[23] og ønskedes flyttet 1885.[13]

Fig. 6. Området ved Odder kirke. Nord opad. Hans Stiesdal fot. 1965. - *The area around the church seen from the air. North at top of picture.*

Bygninger på og ved kirkegården. En †*kirkelade* blev revet ned 1612[15] af to karle, der yderligere fik betaling for at hugge mørtel af murstenene. Samtidig med sin tiltrædelse som sognepræst 1655[15] lod C. H. Blichfeld »ved kirken« opbygge et †*hospital.* 1661[1] nævnes »et lidet hus ved kirken til rådighed for degnen«. Det er usikkert om et af disse huse er indgået i den skole, som oberst Rantzau byggede i begyndelsen af 1700'rne, og som blev istandsat 1741.[24] Skolen er vist identisk med den †længe vinkelret på kirkegårdsmuren, nær portalen, der ses på matrikelkortet (fig. 77). Bebyggelsen på stedet, som senest rummede et vaskeri, blev sløjfet 1972. Lidt vestligere har der i nyere tid eksisteret et nødtørftshus, og i forbindelse hermed var etableret en †låge til kirkegården.

En hvidkalket, teglhængt bygning ved østre indgang rummer efter ombygning 1968 toiletter og materialrum. På det såkaldte Åløkkeareal på åens nordside er der 1982 bygget et kirkecenter og en ny præstegård (tegnet af H. P. Holm Nielsen) ved siden af det fa år ældre kommunebibliotek (tegnet af René Sørensen).

Som †*gabestok* opstilledes 1629[25] en egestolpe med halsbånd, lænke og stabel afjern.

1615[15] lagdes en †*stenbro* ved kirkegårdsporten, sikkert identisk med det bånd mellem indgangen og våbenhusdøren, der 1904[17] blev brolagt med cementfliser, fornyet 1951.[17] Idag ligger et pikstensbælte omkring hele kirken.

Kirkegårdens *beplantning* består først og fremmest af seks ældre lindetræer, der flankerer og karakteriserer den korte strækning mellem port og våbenhus. I vest er desuden bevaret en rest af nordsidens store elme (jfr. fig. 6). En nyere allé af klippet lind står i kirkegårdens længderetning mellem tårnet og vestre dige med en tværarm til søndre port. Lignende træer er plantet i vest og langs udvidelsesafsnittets syddige, hvor lindetræer tidligst nævnes 1886/87.[20] Kirkegårdens alléer omtales 1862, og dengang fandtes desuden enkelte større aske[26] ved ringmuren.

Ved etableringen 1942 af det såkaldte kirketorv på kirkegårdens østside flyttedes *Stodderstenen*[27] eller Bathis sten fra hegnsmurens sydøstre hjørne, hvor den ses på ældre fotografier

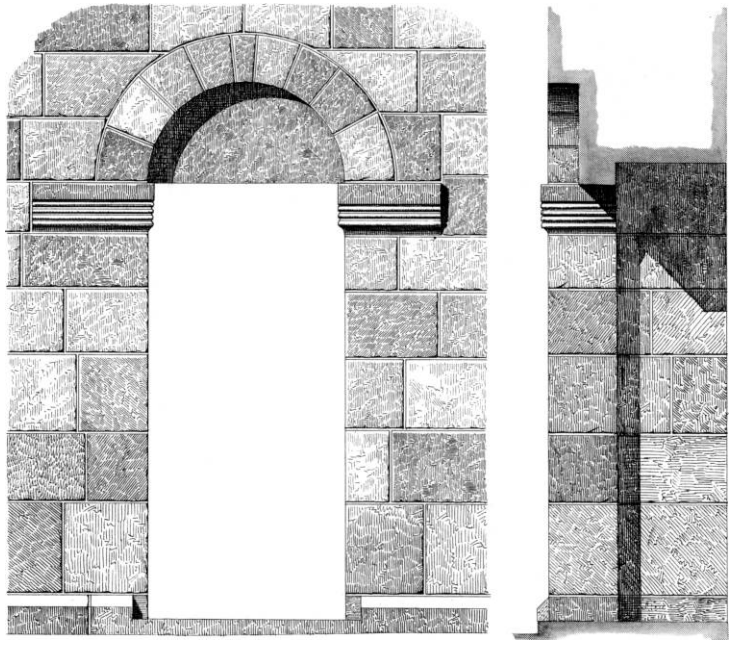

Fig. 7. Nordre portal (s. 2526). Opstalt og snit 1:50. Målt og tegnet af F. Uldall 1887. - *North portal of the nave.*

(fig. 1), hen til indgangen. Det er utvivlsomt den samme sten, som i 1700'rne lå på kirkegården og i Danske Atlas[28] beskrives som en rundrygget, godt een meter lang kampesten.

I forbindelse med anlæggelse af en urnegravplads på arealet syd for kirken opstilledes 1969 et krucifiks af Erik Heide.

Kirken består af apsis (gennemgribende ommuret 1868), kor og skib, antagelig fra sidste halvdel af 1100'rne, hvortil i senmiddelalderen er føjet et våbenhus foran skibets norddør og et kraftigt tårn ved vestgavlen. På kirkens sydside er i årene op til 1693 rejst en stor tværbygning som gravkapel for kirkeejeren, admiral Jens Rodsteen og hans slægt. Bygning for kirkens varmeværk tilføjedes 1877-78 og sløjfedes 1952. Orienteringen har en ubetydelig afvigelse mod nord.

De oprindelige afsnit, apsis, kor og skib, tilhører sammen med f.eks. kirkerne i Framlev (s. 2038), Mårslet (s. 2256) og Gosmer, sydøst for Odder, gruppen af stiftets større landkirker. Murene er afsat med betydelig præcision således, at skibets langvægge flugter med det omtrent kvadratiske kors sidefacader. På en *skråkantsokkel,* der på apsis er beriget med en serie vandrette vulster (s. 2410, fig. C, 4), er bygningen rejst af *granitkvadre* i formure og marksten i bagmurene. »Mod sædvane«, som Uldall udtrykker sig, er tillige triumfvæggen i skibet på en høj skråkantsokkel sat af kvadre, der muligvis oprindelig har gået op til loftet eller højere, men idag kun når til vederlag i koråbningen. Granitfacaderne, der rensedes for kalk omkring 1890,[20] er omsatte og i nogen grad nyhuggede, men vidner fortsat om det oprindelige stenhuggerarbejdes høje håndværksmæssige kvalitet. Ikke alene er de almindelige kvadre veltilhugne, men i soklen indgår sten af exceptionel længde, hvoraf nogle blokke på tårnets vestside, utvivlsomt udflyttede fra skibets vestgavl, måler 210, 228 og 242 cm. Ved indretningen af Rodsteens gravmæle er en sådan sokkelsten, der må antages at stamme fra skibets sydside, benyttet som bærestolpe i det hvælvede rum under admiralens epitaf.

Kirkens hele udformning lader formode, at byggeriet har været vel tilrettelagt og er skredet planmæssigt frem. De tre bygningsdele knyttes sammen ved hjælp af gennemgående skifte-

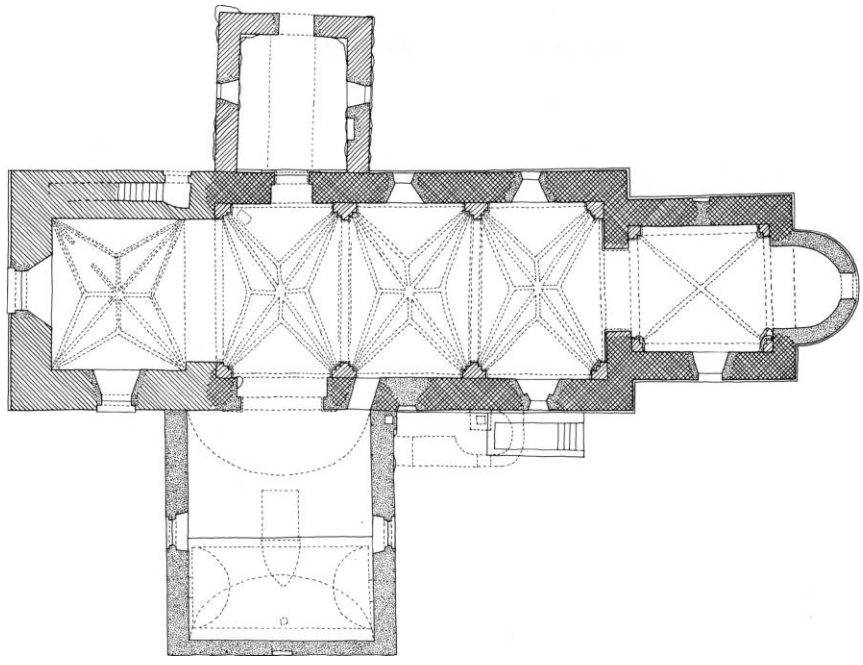

Fig. 8. Grundplan 1:300. Tegnet med supplementer af KdeFL 1984 efter Jens Hougaard og Jørgen Viemose 1971. - *Plan 1:300.*

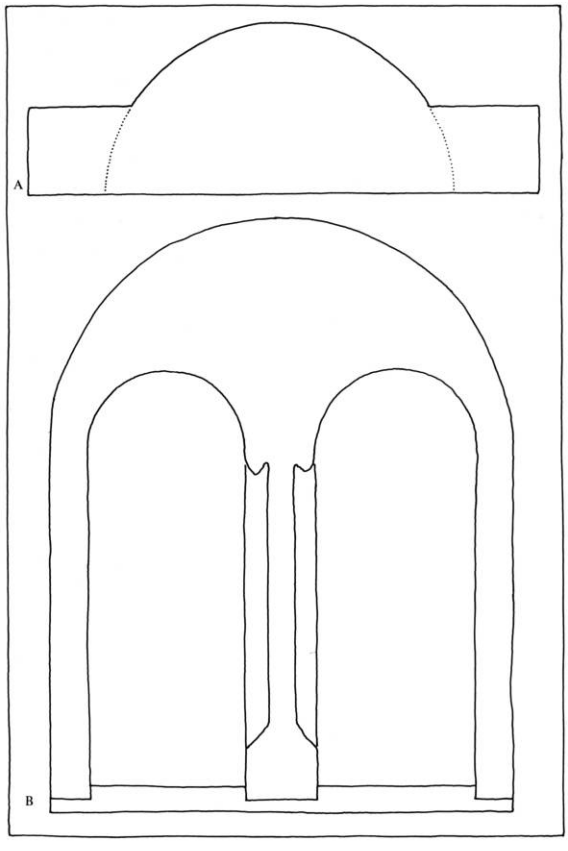

Fig. 9. A. Tympanon af gulgrå granit, indmuret i tværfløjens sydgavl (s. 2526 og 2531). Cirkelslaget er indristet på blokkens nederste del. B. Glamhul i tårnet (s. 2529). Principskitse 1:30. KdeFL 1984. - *A. Tympanum included in the wall of the south wing. B. One of the belfry lights in the tower.*

Fig. 10. Tværsnit i skibet, set mod øst 1:150. Målt af Jens Hougaard og Jørgen Viemose 1971, tegnet af KdeFL 1984. - *Section through nave 1:150.*

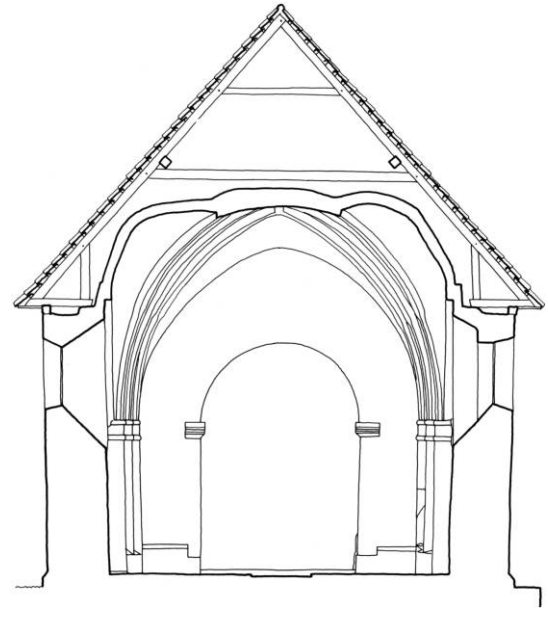

Fig. 11. Kirken set fra sydøst. LL fot. 1981. - *The church seen from south-east.*

gangshøjder og den ensartede, beherskede profilering, som er tildelt de relativt fa, men velvalgte, accentuerende led. Norddørens fornemme proportionering godtgør, at en kyndig bygmester har stået for opførelsen. Ved den omhu, hvormed triumfvæggen er behandlet, synes der at råde et vist slægtskab med andre kirker i herredet, navnlig Randlev og Gosmer.

Af *portalerne* er den nordre (fig. 7) bevaret i brug, dog er trinnet, der »paa en noget eiendommelig Maade er fordybet ned i Soklen«,[29] som Uldall formulerer sig, sløret ved gulvniveauets hævning 1963. I fronten har den rundbuede åbning, der måler 280x128 cm, profilerede kragbånd (s. 2410, fig. C, 2) og plan tympanon, mens dørhullet på indersiden er rektangulært med kvadersatte sider. Sydportalen, der forsvandt ved tværfløjens opførelse, synes at have været mage til, idet det glatte, rødbrune granittympanon (fig. 9A), der er indmuret i fløjens gavl, og de profilerede vederlagssten (fig. 13 og s. 2410, fig. C, 3), som er placeret i vangerne af gennembrydningen til tværbygningen, uden tvivl stammer herfra.

Et tilmuret *vindue* med sålbænksten og en overligger, der er husformet med skrånende sider, iagttages på korets nordside, mens såvel vinduet i syd som apsidens er forsvundet. Uldall så 1885 en løsliggende, rektangulær †overligger, hvis »hulede Form« røbede, at den havde siddet indvendig i apsis, og han iagttog desuden en polygonal †overligger, som syntes at hidrøre fra apsisfacaden. Skibet har i hver langmur to vinduer, der sidder på oprindelig plads; det vestre i sydsiden er tilmuret.

For en samlet betragtning gælder, at ingen af de oprindelige vinduer er bevaret. Sammenholdes den nuværende tilstand med Uldalls iagttagelser,[30] fremgår det, at alle ændredes i 1880'erne (jfr. nedenfor, afsnittet om vinduer). Mindst forandret er korets, i 1860'erne blændede nordvindue.

Uldall skriver, at overliggerne ved nordsidens vinduer er femsidede (mens de nu er trapezformede), og fremhæver, at kun i korvinduet fandtes en særlig sålbænkkvader. En anden sad (og sidder fortsat) indmuret i tårnet.[31] Uden for kirkegården konstaterede han en

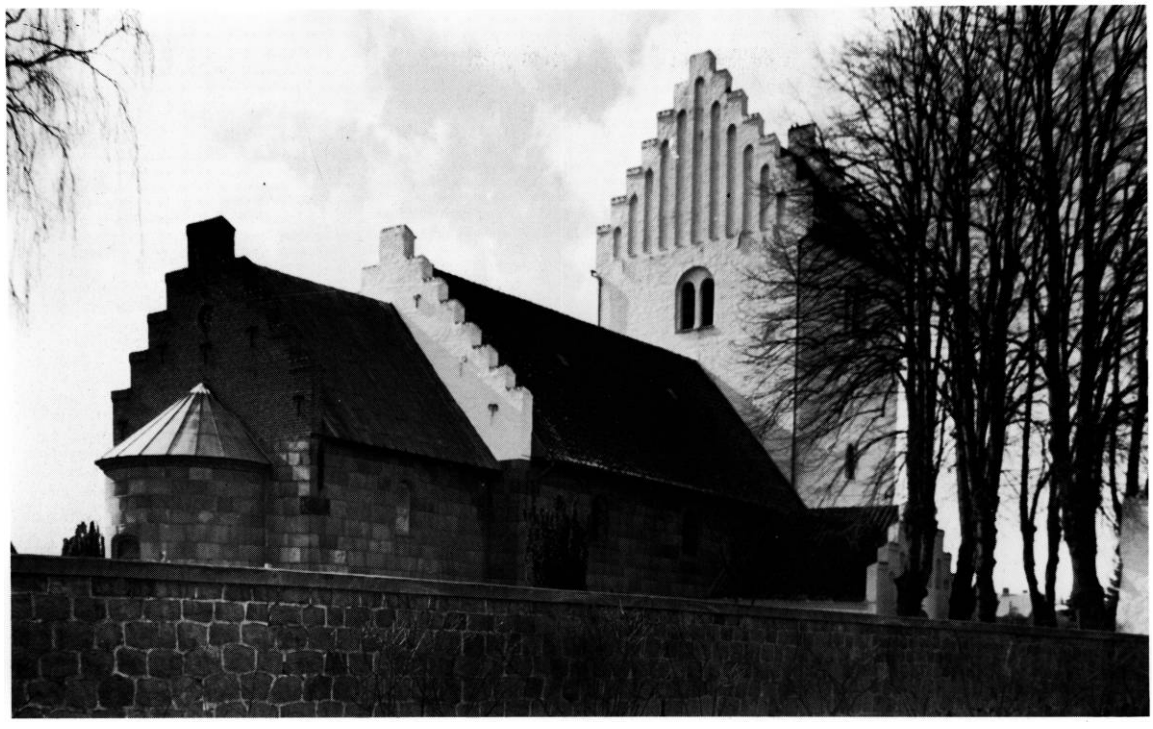

Fig. 12. Kirken set fra nordøst. Helge Jacobsen fot. 1973. - *The church seen from north-east.*

†overligger med krum overside. Uldall opsummerer sine iagttagelser med, at »det har i det Hele megen Interesse at see, hvorledes man ved denne Kirke har varieret Formen paa de oprindelige Vinduers Overliggere«.

To *dekorerede kvadre* iagttages i facaderne. Den ene (fig. 14), der måler 34x84 cm, er placeret på skibets nordside nær østhjørnet, tre skifter under murkronen, og smykkes med en tegning, der er indristet med dobbelte streger. Den anden (fig. 15) sidder på tårnets vestside umiddelbart over soklen og indeholder et indrammet, lidt forsænket, kvadratisk, såkaldt stenhuggerfelt.[32] Den ejendommelige vulstramme, som findes næsten mage til ved lignende felter ved Falling kirke, går i hjørnerne ud med trebladsmotiver og ledsages på den ene side af et par indristede buer.

Tilføjelser og ændringer. Antagelig i Niels Clausens lange tid som biskop i Århus (1491-1520, jfr. kalkmalerier) er der indbygget *hvælv* og ved skibets vestgavl rejst et tårn, hvis hvælvede tårnrum i form og disposition er nært knyttet sammen med kirkerummet.

Korets overhvælvning kan være gennemført først, således som det synes normalt at være tilfældet; i hvert fald afviger dette hvælv fra kirkens øvrige. På murede hjørnepiller er slået en krydshvælving med retkantede halvstensribber, der udspringer af pillerne uden vederlagsmarkering. Skjoldbuernes begyndelsesniveau er derimod angivet med dobbelte bånd af svagt udkragede, affasede sten.

Skibets velmurede og ret kuplede overhvælvning er på sædvanlig måde udført med falsede hjørne- og vægpiller, hvor vederlag angives med dobbelte bånd af svagt fremspringende normalskifter ligesom i koret. Hvælvene, der bæres af kun halv sten brede skjoldbuer og falsede gjordbuer, er derimod i alle tre fag disponeret som *stjernehvælv* og udformet på samme måde som en hovedpart af hvælvingerne i domkirken i Århus (s. 272). Alle ribber er retkantede ligesom ved de hvælv i stiftets hovedkirke, der synes at være de senest udførte. Forneden, hvor strålerne ligger tæt, er ribberne af praktiske grunde kun en kvart sten brede (jfr. fig. 17).

Tårnrummets hvælv og tårnbuens udformning er så nært samhørende med skibets hvælv, at det hele forekommer samtidigt. En nu tilmuret *lem* i nordre kappe af skibets vestligste fag kunne dog motivere en formodning om, at opførelsen af det store og kostbare tårn måske er trukket i langdrag, hvorfor der blev behov for direkte adgang[33] til skibets loft.

Det er ovenfor bemærket, at kun den nederste del af triumfvæggen er udført med granitkvadre. Dette forhold sammenholdt med at såvel koråbningen som skråkantsoklen er ændret, lader antage, at triumfbuen er udvidet. Før omdannelsen, der kan have fundet sted i sammenhæng med hvælvslagningen, kan åbningen have haft en udtalt slank proportion ligesom nordportalen.

Murværket ved foden af skibets østre hjørnepiller tyder på, at der her eksisterede †*sidealterborde*[34] forud for overhvælvningen.

Tårnet, hvis enkeltheder, navnlig murteknik, hvælv og glamhuller, viser slægtskab med andre tårne i Århusområdet, og som disse utvivlsomt er afhængig af den store, senmiddelalderlige byggeplads ved stiftets hovedkirke, må dateres til sidste del af 1400'rne eller begyndelsen af det efterfølgende århundrede. Det er på en markstenssyld bygget fortrinsvis af munkesten i munkeskifte; dog er facadernes nedre del sat med kvadre, der antagelig hidrører fra skibets samtidig nedbrudte gavl. Herfra stammer utvivlsomt også vestsidens skråkantsokkel, der udmærker sig ved de ovenfor nævnte, meget lange blokke. Enkelte vindueskvadre indgår i murværket. Bagmurene er forneden af rå kamp, højere oppe af tegl med ridsede fuger.[35] I murstensvæggene i nedre mellemstokværk iagttages partier af marksten med teglstumper og småsten indtrykket i fugerne (fig. 16, jfr. f.eks. Kasted, s. 1596).

Tårnrummet overdækkes med *stjernehvælv,* der hviler på forlæg i væggene og derfor har været forudset ved opførelsen. Til forskel fra skibets tilsvarende hvælv er ribberne foroven rundede, mest stabilt gennemført i nordsiden.[36] Den spidsbuede tårnbue er så bred, som skibets vestre hjørnepiller har tilladt; i falsen nærmest

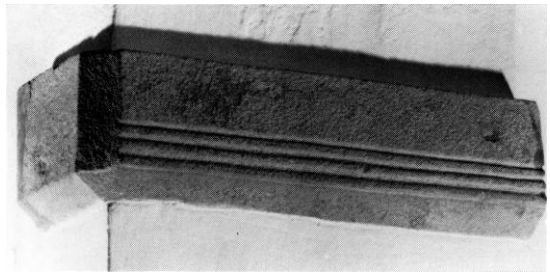

Fig. 13. Kragbånd i arkaden til Rodsteens kapel (s. 2526). LL fot. 1981. - *Cornice re-used in the arch of the sepulchral chapel belonging to the Rodsteen family.*

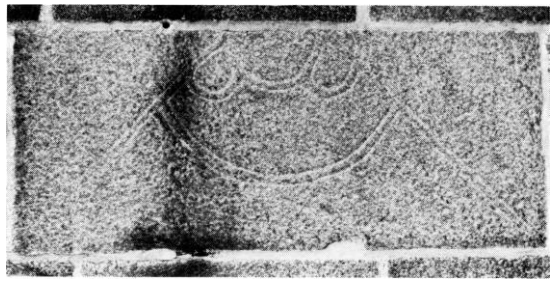

Fig. 14. Kvader med indristning på skibets nordside (s. 2527). KdeFL fot. 1984. - *Carved ashlar included in the north wall of the nave.*

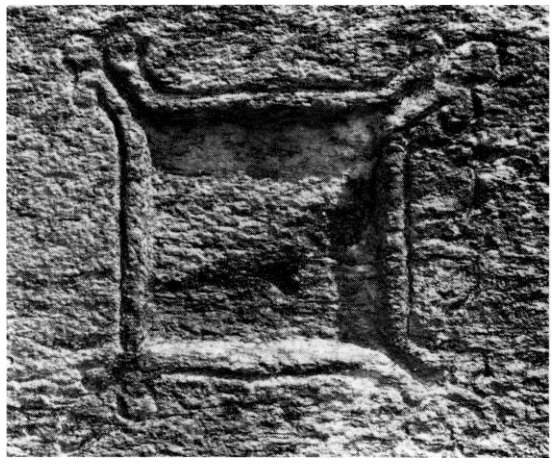

Fig. 15. Kvader med indrammet stenhuggerfelt, indmuret på tårnets vestside (s. 2527). KdeFL fot. 1984. - *Carved ashlar included in the west wall of the tower.*

arkaden mangler disse piller vederlagsbånd, hvilket kan være en måde, hvorpå bygmesteren har ønsket at fremhæve åbningen mod tårnrummet. I alle tilfælde kan dette træk tolkes som en understregning af samhørigheden mellem skibets hvælvslagning og tårnbyggeriet, således at formålet med tårnrummet må have

været en udvidelse af kirkerummet. Det forekommer derfor sandsynligt, at mindst et af de to eksisterende vinduer går tilbage til oprindelige lysåbninger, der blot er omdannede ved udvidelser (jfr. vinduer).

Over tårnrummet indeholder tårnet to lave mellemetager og et klokkestokværk. Der er adgang til nedre mellemstokværk ad en muret trappe i nordmuren med indgang udefra; den fladbuede døråbning sidder i spidsbuet spejl og er udvidet i bredden ved behugning af anslagsfremspringet. Fra et lille rum med buet bagvæg fører et lige trappeløb, hvis trin nymuredes 1848[20] og senere er blevet cementerede, op til oversiden af tårnrummets hvælv i det nordvestre hjørne. På grund af trappen er nordmuren een sten bredere end sydmuren, hvorfor tårnrummets midtlinie ligger forskudt for skibets hovedakse.

Nedre mellemstokværk har i syd og nord et omdannet vindue; det søndre er bl.a. ændret ved facadens nymuring. I stedet for »den gamle trælåge« ønskedes 1862[20] et glasvindue. Oprindelig synes begge at have været fladbuede inden for et spidsbuet spejl. En vistnok tilsvarende åbning i øvre mellemstokværks nordside er tilmuret. I klokkeetagen sidder mod hvert verdenshjørne et glamhul bestående af to rundbuede åbninger, der i facaden sammenfattes i et rundbuet spejl; indadtil er åbningerne fladbuede. Glamhullerne, der i begyndelsen antagelig var ens, er i tidens løb ændrede ved reparationer, navnlig mod øst og vest. Oprindelig synes midtpillen at have været affaset og rundbuernes vederlag angivet med et udkraget skifte, således at udformningen (jfr. fig. 9B) har været beslægtet med de egenartede lydhuller i domkirken i Århus (s. 236f), hvor inspirationen da utvivlsomt er hentet.

Tårnets kamtakkede taggavle vender mod øst og vest og smykkes med indbyrdes forskellige blændingskompositioner: Østgavlen indeholder 11 spidsbuede højblændinger. Vestgavlen, der i midten har tre sådanne og en cirkelblænding i hvert af de nedre hjørner, er ikke uden lighed med samtidige gavle i stiftet (jfr. Tunø, s. 2382).

Fig. 16. Østre side af sydvæggen i tårnets mellemstokværk (s. 2528). KdeFL fot. 1984. - *Section of masonry on the south wall in the second storey of the tower.*

Fig. 17. Hvælvets overside i skibets nordøstre hjørne (s. 2527). KdeFL fot. 1984. - *The extrados of the vault in the north-east corner of the nave.*

Våbenhuset foran norddøren, der antagelig er jævnaldrende med kirkens senmiddelalderlige overhvælvning og udvidelse, er rejst på en syld af marksten under anvendelse af rå kamp i langmurenes nedre partier, navnlig på østsiden. Tre romanske gravsten indgår i murværket. Den kamtakkede taggavl, der sammen med

Fig. 18. Indre, set mod øst. LL fot. 1981. - *Interior looking east.*

vestsiden repareredes 1631[15] af Johan murmester fra Århus, indeholder syv fladbuede blændinger og er opsat efter nedstyrtning 1911[17]; ved samme lejlighed blev antagelig også portalens sider ommuret. 1612[15] arbejdede et par murere med at forfærdige våbenhuset med bænke og andet tilbehør, heriblandt måske nichen i østvæggen med henblik på det skab, som blev lavet 1618 (jfr. †skab).

De eksisterende, fremspringende marksten, navnlig i rummets nordhjørne, tyder på, at der har eksisteret *murede bænke,* mens de tre bænke, som nævnes i inventariet 1862,[17] må have været af træ. 1857[20] anføres for første gang synets ønske om to nye vinduer, og samtidig foreslog man, at bræddeloftet blev oliemalet. Da kirkens granitfacader afrensedes i 1880'erne,[20] blev våbenhusets loft hævet for at frilægge hele skibets nordportal.

Tværbygningen på skibets sydside, ofte kaldet Tvenstrupfløjen (jfr. s. 2587) eller korskirken, er tilføjet i sidste del af 1600'rne af kirkeejeren, admiral Jens Rodsteen til Lerbæk som begravelseskapel og som udvidelse af kirkerummet. Opførelsen er påbegyndt efter 1674, da Rodsteen fik kgl. tilladelse til at nedbryde annekskirken i Tvenstrup for at anvende materialerne til sit byggeri i Odder, og den må være afsluttet senest 1694, hvilket årstal med jerncifre læses på gavlen sammen med »IRS« og »SAG« for bygherren og hans hustru Sophia Amalie Gersdorff. Den ret store tilbygning, under hvis søndre halvdel er indrettet et tøndehvælvet kisterum, har et areal, der er næsten to trediedele af skibets.

Over den bindige granitsokkel er langmurene rejst af rå og kløvet kamp, mens den lidt smallere gavlmur til godt to meter over terræn

Fig. 19. Indre, set mod vest. LL fot. 1981. - *Interior looking west.*

er opført af kvadre og herover af mursten. Indtil ca. tre meter over terræn er bygningens hjørner sat af granitkvadre. Langsiderne afsluttes med en profileret trægesims, mens den simple gavl kun brydes af de ovennævnte jernbogstaver og et ved epitafiets opstilling tilmuret, ovalt vindue i midtlinien lige under tagfodshøjde.

I forbindelse med opførelsen er skibets sydmur fjernet i det vestligste fag, og kragbåndene i den herved sløjfede sydportal er anbragt som vederlagssten i vangerne af den nyetablerede, falsede, rundet spidsbuede arkade.[37] Foruden kvadrene i gavlen indgår der i kapellets mure også andre materialer fra den nedbrudte del af skibets sydside.[38] Umiddelbart genkendelig er den allerede nævnte, lange sokkelsten, der er benyttet som støttepille i gravrummet under Rodsteens tunge epitaf, ligesom det utvivlsomt er portalens tympanon, der er anbragt centralt i gavlens fod (fig. 9A).

Bygningen er lagt så langt mod vest, at dens vestmur løber ind på tårnets sydfacade. Rummet er herved placeret i tværaksen af skibets vestligste fag og samtidig praktisk taget midt for norddøren, der i hvert fald efter kapellets opførelse var kirkens eneste indgang (før apsisdøren blev sat ind). Den indtrædende vil straks kaste et blik ind i kapellet, mens dettes relation til skibets østende og koret, der er kirkens liturgiske tyngdepunkt, er den dårligst tænkelige. Hovedformålet med den nye fløj har således været at danne en passende ramme om admiralens gravmæle.

Gulvet over gravhvælvingen er hævet godt to alen over gulvet i kapellets forreste, nordre afsnit og danner podium, hvorpå Rodsteens monument er opstillet. I podiets front sidder

den i nyere tid blændede nedgang til gravkælderen. Denne ventileres ved en åbning i hver af bygningens langmure. Loftet i det ganske prunkløse kapel er et tøndehvælv af træ, der ønskedes fornyet 1843[39] og blev pudset 1889.[13]

Idag belyses rummet af et indvendig svagt smiget vindue omtrent midt i hver langmur; åbningernes udvendige fladrundbue er antagelig oprindelig, men begge er omdannede i lysningen.

Kirkens *tilstand efter reformationen* synes gennemgående at have været god. 1606[15] blev lofterne repareret, 1702[23] siges bygningen at være i god stand, og 1715[23] nævnes, at den fornylig var repareret. 1735[23] »takkes ydmygst kirkens højædle herskab for deres forsorg for tilbørlig vedligeholdelse«. Også i begyndelsen af forrige århundrede[12] erklærer synet, at kirken er »meget velvedligeholdt«. 1868[13] nymuredes korgavlen i blank mur af røde sten samtidig med ommuring af apsis, der forsynedes med »udgangsdør for præsten«. 1883[20] indledtes granittens afrensning for kalk. Ved midten af 1930'rne[40] kom det på tale at udvide kirken med en tilbygning på størrelse med sydfløjen og placeret ved siden af denne. En omfattende renovering under ledelse af H. P. Nielsen fandt sted 1963.[41]

Gulvene udbedredes 1618[15] og 1637[15] med mursten; i forbindelse med en gulvreparation i kordøren og ved fonten 1636[42] indkøbtes kampesten. 1843[20] blev næsten hele gulvet lagt om og rettet op. 1860[13] nævnes fliser i koret, vistnok lagt af murermester Qvist efter orglets flytning; beskrivelsen 1862 omtaler også fliser i skibet. I stolestaderne fandtes da trægulve, mens der lå mursten i apsis, våbenhus og forreste del af sydfløjen. 1908[43] ønskede synet, at stengulvet i de nederste stolerækker blev afløst af brædder, men i første omgang klarede man sig vist med »linoleumstæpper«. Ved istandsættelsen 1963,[44] da der konstateredes et ældre murstensgulv under en cementudstøbning, lagdes i apsis, kor og skib gule tegl på fladen, i våbenhuset fiskebensmønster af gule og røde sten på kant, i stolestaderne og i nordre del af tværbygningen hvidskurede trægulve. Podiet over Rodsteens gravhvælvning har idag støbt gulv, bemalet som grå og sorte fliser.

I første halvdel af 1600'rne, for hvilken periode der foreligger[15] indførelser i kirkebogen, nævnes påfaldende hyppigt reparationer og andre arbejder ved *vinduerne,* uden at det dog er muligt at stedfæste dem eller skaffe overblik over situationen. Øjensynlig har det fortrinsvis drejet sig om istandsættelser eller udskiftning af ødelagt glas, men der kan også være foretaget udvidelser af eksisterende lysåbninger. 1612 anskaffedes, foruden stål til stænger, to »nye vinduer«, måske de samme som nævnes 1626, da Søren glarmester i Skanderup »gjorde to store fag nye vinduer små«. Når der 1643 sattes to store ruder i tårnets sydvindue, hænger det muligvis sammen med pulpiturets forlængelse nogle år før.

1857[20] indsattes to vinduer i våbenhuset. Foruden disse opregner beskrivelsen 1862[17] vinduernes samlede antal til 11, heraf otte af træ og tre med blysprodser. Samme år foreslog synet anbragt et spidsbuet jernvindue i korets sydside, mens det lille i nord ønskedes tilmuret. I denne periode må begge vinduer i skibets sydside havde været åbne, ligeledes et sekundært i sydfløjens østmur.

1885-88[43] gennemførtes en række ændringer efter tegning af H. V. Ahlmann; bl.a. udvidedes vestvinduet, og to spidsbuede vinduer anbragtes i skibets sydside, mens det i nord skulle »rettes efter murens beskaffenhed«. Trævinduet i tårnets sydside udskiftedes vist først 1914.[17]

Tagmaterialet har i første halvdel af 1600'rne været dels bly, der 1635 blev »lagt op igen«, dels tagsten,[45] hvoraf jævnligt indkøbtes supplerende partier. 1625[15] således 500 af den hollandske type. Udover at våbenhuset var teglhængt, kendes materialefordelingen ikke før 1862,[17] da den var som idag. 1885 noterede Uldall, at der lå zink på apsis. Alle tage fornyedes 1984 med fastholdelse af den ældre fordeling, dvs. med bly på apsis, kor og sydfløj, vingesten på resten.

Til våbenhuset indkøbtes 1623[15] egetræ til »en hammer under bjælkerne« (antagelig en rem), i 1640'rne[46] blev kirkens tagværk, der

1862 var af eg, forstærket på forskellig måde, og 1895[47] gennemførtes en næsten fuldstændig fornyelse.

Opvarmning. En †tilbygning for »varmeapparatet« opførtes 1877-78[13] i hjørnet mellem skibet og sydfløjen (jfr. fig. 1). I sin udformning med blank mur af røde sten og tag af zink[48] benyttede varmecentralen det samtidige industribyggeris formsprog, hvilket accentueredes af den kantede »fabriksskorsten«, hvis top lå højere end skibets tagryg. Senere kalkedes facaderne. Opvarmningen kan ikke have været tilfredsstillende, for 1905,[20] efter reparation år 1900,[13] ønskedes apparatet udskiftet med kakkelovne. Nogle år senere blev det ombygget, og 1917[17] godkendtes en ny skorsten. 1952 blev bygningen revet ned, og under terræn indrettedes et kedelrum, hvis skorsten førtes op i skibets kip. Piben ønskedes nedtaget 1960.[17]

Kirken er idag hvidkalket inde og delvis også udvendig, hvor dog korets østre taggavl og granitfacaderne står i blank mur; sugfjælene er gråmalede.

(†)KALKMALERIER

1909 fandt man anledning til at undersøge tidligere afdækkede »pletter« på hvælv og vægge, hvilket imidlertid ikke efterfulgtes af yderligere afdækninger. Først 1963 foretoges en nøjere undersøgelse af kalkmalerikonservatoren Egmont Lind af de afdækkede partier, der viste, at kirken har haft gotiske kalkmalerier på væggene, sengotiske på hvælvene samt en 1700-tals baldakin omkring Rodsteen-gravmælet. Alt er nu overkalket med undtagelse af et bomærke (se nr. 3 nedenfor).

1) Fra *1400'rne* stammer en dekoration (jfr. fig. 20), der tilsyneladende har prydet alle skibets vægge, men som senere er blevet delvis dækket af de yngre hvælv (jfr. s. 2527).

Dekorationen bestod af to arkaderækker over hinanden, adskilt af en ca. 25 cm høj bort med rankeværk. Hver række målte ca. 125 cm i højden, mens arkadernes bredde varierede. Felterne adskiltes af lodrette stave, farvestribet

Fig. 20. Udsnit af kalkmalet †frise på skibets sydvæg; øvre arkaderække i 2. fag fra øst (s. 2533). Egmont Lind fot. 1963. - *Section of wall-painting of †frieze on south wall of nave; upper row of arcades.*

med lys- og skyggesider. Under nedre arkaderække fandtes en ca. 218 cm høj draperimaling, inddelt i lige brede baner med hver sin farve: lysrødlig, rødbrun, hvid og okker, alle med grønt overfang. I sviklerne mellem ophængningslinierne og overfanget sås et par sideskudte, gullige stave. Over hvælvene[49] kan iagttages rester af en kronfrise, østligst på skibets sydvæg en spidstunget buefrise (fig. 73), hver spids endende i tre hjerteformede blade som på apostelfrisen på korets nordvæg i Tilst (s. 1574, fig-13).

Figurscenerne i de fa, delvis afdækkede arkader var så fragmentariske, at de ikke kunne identificeres. Bedst bevaret syntes et udsnit af et øvre arkadefelt (fig. 20, jfr. fig. 74) på sydvæggen i skibets 2. fag fra øst. Her sås en del af et okkerfarvet hus med gråt tag. I døråbningen en grønt kjortelklædt person med hænderne rakt frem mod to foranstående mænd. Den for-

reste var iført knælang, rødbrun kjortel og grågule hoser; hænderne sammenlagt foran livet. Samme stilling indtog den midterste mand, der havde trekvartlang, grøn kjortel med bred, okkerfarvet bræmme forneden. Over hans hoved en kuppelformet genstand, grøn og gul. Den bageste person bar knælang, rødbrun kjortel. Et andet og mindre udsnit, af et øvre arkadefelt, på skibets nordvæg, iagttaget 1910, forestillende en glorieret person, siddende ved et bord, med hænderne foran brystet, har muligvis været en rest af en nadverscene.

Malerierne var ifølge restauratoren udført på en »usædvanlig glat, næsten glittet berapning«. Af farver var især grønt meget anvendt.

2) I *1400'mes senere del* er antagelig malet et indvielseskors oven på et af de førnævnte undervægsdraperier, på nordvæggen i skibets østligste fag.

3) O.*1500* synes hele kirken at have faet en hvælvdekoration af egnens almindelige, enkle type. Hertil hører formodentlig et rødmalet *bomærke* (fig. 72), 29 cm højt, der nu ses under tårnbuens nordre del. Der er iagttaget fragmenter af en bort bestående af et hvidt firkløver på grå bund på gjordbuens underflade mellem skibets 2. og 3. fag (jfr. bl.a. Astrup s. 2347f.), et gråmalet sildebensmønster på en ribbeunderflade i 2. hvælvfag og den velkendte buefrise med prikker over buespidserne på skjoldbueforfladen i 1. fag.

Samhørende med denne dekoration er rimeligvis de to sortmalede våbener, som Søren Abildgaard endnu 1776 kunne se på hvælvet: Århusbispen Niels Clausens våben og et uidentificeret, med en seksoddet stjerne som mærke.

4) I *1700'rnes begyndelse* er malet en †baldakin, i røde og gule farver, omkring Rodsteens gravmæle (jfr. s. 2564). Væggen senere helt afrenset for farver i forbindelse med en reparation.

5) En *nyere* dekoration, muligvis fra 1873,[50] er beskrevet af Eigil Rothe 1909: apsidens hvælv og vægge var rødt kalkmalede, korets hvælv stærkt blåmalede, mønstret med hvide stjerner, væggene pudset og strøget med gul kalkfarve. Skibets hvælv var hvidkalkede.

INVENTAR

Oversigt. Af kirkens tidlig-middelalderlige inventar er bevaret nogle særdeles betydningsfulde stykker: et af de såkaldte gyldne altre og et samtidigt krucifiks hørende til samme kreds, samt et fornemt røgelsekar, alt indkommet til Oldnordisk Samling, det senere Nationalmuseum, alteret takket være Randlevpræsten Niels Blicher. Til kirkens tidlige udstyr hører desuden den romanske granitfont, beslægtet med flere andre i de nærmeste kirker. Den enkle prædikestol fra o. 1600 er 1631 blevet prydet med malerier af den samme maler, som malede prædikestolene i Nølev og Randlev. 1640 har kirken udskiftet sin gamle alterprydelse (det gyldne alter) med en »moderne« altertavle skåret af den fremtrædende billedskærer Peder Jensen Kolding. Enkelte sogneboere har i 1600'rne skænket genstande til kirken: sygesæt, alterstager 1652, †salmebog, †tårnur 1656, hvortil også kirkeejeren bidrog. Et †alterklæde er givet af tingskriver Jesper Rasmussen, der desuden har sat et epitaf over sig selv og sin familie.

Efter at kirken kom under hovedgården Rodsteenseje, har det først og fremmest været dennes ejere, der har beriget kirken: Jens Rodsten og Sophie Amalie Gersdorff med †klokke nr. 4 1679, †alterklæde, alterdisk, prædikestolens lydhimmel og opgang med malerier 1703, Øllegaard Rodsteen og Fr. Chr. Rantzau med alterkalk o. 1725 og †klokke nr. 5 1747, samt Malte Sehested og Sophie Amalie Rantzau med †alterklædevåbener, oblatæske o. 1750 og †klokke nr. 5 1747. En †pulpiturstol har tillige været opsat for Rodsteensejes herskab. Det mest fremtrædende minde, familien har sat over sig selv, er imidlertid det store gravmæle fra o. 1706, med portrætbuster i Quellinus-stil, opstillet i familiens kapel, men nu på uheldig måde skjult af et orgel.

Alterbordet, fra 1963, har afløst en ældre trækonstruktion.[51] 1640 blev »det gamle stenalter« nedtaget og herefter atter opmuret »under den ny altertavle og ved siderne«.[15]

†*Alterklæder.* 1604 erhvervedes et alterklæde af lærred, 1631 karakteriseret som gammelt.[15] 1687[52] ejede kirken to alterklæder: 1) et rødt, givet af Jesper Rasmussen i Fillerup (jfr. epitaf), og 2) skænket af admiral Jens Rodsteen sammen med en †messehagel; det bestod af »tablette«(?) og havde en bort og frynser af sølv og silke. Det er formodentlig identisk med det klæde, der 1715 beskrives som værende af sort(?), guldblommet atlask.[23] Det var tilsyneladende endnu i brug 1776, da kirken besøgtes af Søren Abildgaard, som omtaler et altertæppe

Fig. 21. Altertavle udført 1640 af Peder Jensen Kolding, stafferet 1654 (s. 2536). LL fot. 1981. - *Altarpiece made by Peder Jensen Kolding, ornamentation from 1654.*

broderet med våbener for Rodsteen og Gersdorff. Under broderiet var påhæftet forgyldte sølvvåbener for Sehested og Rantzau med initialerne »M.I.S.« og »S.A.R.« for henholdsvis Malte Jensen Sehested og hans hustru Sophie Amalie Rantzau (jfr. kiste nr. 5).

Altertavle[53] (fig. 21 og 74) fra 1640, da Peder Jensen billedsnider af Kolding fik 1500 dl. for med egne folk og på egen kost »at have gjort af ny en udskåret altertavle med billedværk og al sin tilbehøring«; hertil købte kirken desuden egetømmer og fjæl for 12 dl. samt 9 pund lim.[54] Ifølge et malet årstal blev stafferingen først foretaget 1654.

Den lille, til rummet fint proportionerede tavle, der afslutter rækken af værker fra den produktive mesters første tiår, står som overgangsled til de arbejder, hvor barokke stiltræk bliver fremherskende. Den arkitektoniske opbygning med storfelt mellem ottekantede, korintiske søjler opløses i sine yderværker, topstykke og storvinger, i bruskbarokke komponenter (jfr. epitaf fra 1641 i Hvilsted). Som vanligt har mesteren anvendt nogle forlæg, der varieres lidt. Således svarer det dybe midtfelts relief af Nadveren[55] til Saksild-tavlens (s. 2421), dog er baggrunden rigere, med et fyldigt draperi bag Kristusfiguren ophængt foran den pilastersmykkede væg. Foran de to storsøjler står som i Gylling ca. 69 cm høje frifigurer af evangelisterne Lukas og Johannes, med deres dyretegn oksen og ørnen ved fødderne, mens Mattæus og Markus sidder på tavlens brudte gavlstumper, hvorunder ses hovederne af deres tegn, englen og løven. Topstykket (fig. 76), der skyder sig op mellem gavlsegmenterne, har hermesmykkede pilastre bærende en topgavl, på hvis bruskbarokke led er anbragt næsten nøgne putti med (nyere) lidelsesredskaber.[56] Under portalen ses en fritskåret fremstilling af Korsfæstelsen. I storvingernes gennembrudte barokkartoucher står figurer af dyderne Troen, med kors og bog, og Håbet, med due og anker. Storvingerne, der har topspir og forneden løber ud i brusket volut med fantasimaske, afsluttes yderst af havfrue med brusket fiskehale og palmegren i hånden. Både krongesims og postamentbjælke er prydet med fladsnit (gennembrudt på postamentbjælkens midterste del), og på gesimsbøjlerne sidder diademhoveder[57] af samme art som på tavlen i Gylling og Gosmer prædikestol. Store englehoveder på postamentfremspringene flankerer et æggestavindrammet skriftfelt.

Tavlen står med en staffering fra Niels Termansens restaurering 1912,[58] dvs. en genopmaling af de oprindelige farver fra 1654 (jfr. Saksild s. 2421). De dominerende, laserende farver er rødt og grønt samt guld på mørkebrun baggrund. Figurerne har naturlig hudfarve, hår og skæg er forgyldte. Frakturindskrifterne står gyldne på sort bund, i frisen: »Jeg Er Opstandelsen Oc Liffuet«, i fodfeltet under nadverrelieffet den tilhørende tekst: »Tager æder Det Er Mit Legome ... [1.] Cor. XI v. 24. 1654« og i postamentfeltet: »Dricker alle der Aff, Denne Er Det Ny Testamentis Kallck« ... etc. - Ifølge kirkens regnskaber[20] blev tavlen malet 1849.

Den tidligere alterudsmykning, fra tiden før anskaffelsen af den nuværende altertavle, var et af de såkaldte **gyldne altre,* hørende til en gruppe, der bl.a. omfatter Lisbjerg-alteret (s. 1400 ff.) og indgående er behandlet af Poul Nørlund.[59] Da denne alterprydelse 1640 blev overflødig, afhændedes den fem år senere til †annekskirken Tvenstrup, hvorfra den 1821 kom til Oldnordisk Museum, nu Nationalmuseet (inv. nr. CCCCXXIII).

Ved overdragelsen bestod alterudsmykningen (fig. 22-39) af forskellige dele,[60] der er fremstillet til forskellig tid og synes sammenbragt fra forskellige kirker (jfr. nedenfor). Det drejer sig dels om et *retabel* (dvs. en tavle opstillet ved alterbordets bagkant), udført o. 1150-75, hvortil hører en såkaldt *himmelbue,* dels om et formodentlig samtidigt *krucifiks,* der en tid har været anbragt under »himmelbuen«, og dels om et *frontale* (alterbordsforside) fra o. 1225-50. Ligesom de øvrige gyldne altre er alle dele udført i egetræ og beklædt med tynde, drevne kobberplader, der er efterbehandlet med ciseleringer og dekoreret med forgyldning og brunfernis.[61] - Ornamenternes placering på retabel, bue og frontale fremgår af fig. 23.

Fig. 22. Det »gyldne *alter«, siden 1821 i Nationalmuseet (s. 2536). LL fot. 1979. - *The »golden Altar«, since 1821 in the National Museum.*

Retablets (fig. 22-24) trækonstruktion[62] består af en enkelt planke, 175 cm lang og 37 cm høj, på hvis forside rammen, med tovstav, er groft udskåret, hvorefter alt er beklædt med kobberblik.[63]

Rammedekorationen omfatter dels borter med indskrift og fladeornamentik (dobbelte, krydsende og flettede halvrundbuer (A) samt et kædeornament (B)),[64] dels en kraftig tovstav omkring de tre sider. Inden for rammen består reliefudsmykningen af en søjlebåren arkaderække, midtpå brudt af et større felt, hvis trekløverformede bue rager op over den øvre rammeliste. I dette centrale felt fremstilles den tronende Kristus, og i arkaderne til hver side herfor ses apostlene, der delvis er vendt mod ham. Også søjlerækkens bladsmykkede baser og varierende svikkelblade er udformet symmetrisk omkring midtfiguren.

Den tronende Kristus (R 1) (fig. 24) sidder på en stolpestol med dyrehoveder og -fødder. Kristi hoved er stærkt læderet, og kun dele af ansigtet[65] er bevaret, hvorved den bagvedliggende voksklump[66] bliver synlig. Glorieskiven har indstemplede prikker ligesom baggrunden for Kristusfiguren i øvrigt. Gloriens korsblade, der rager ud over gloriecirklen,[67] er fligede og foldede som arkaderækkens svikkelblade. Kristus rækker højre arm velsignende ud, således at pegefingeren når ud på buekanten, i venstre holder han en åben bog, hvori en indskrift med graverede majuskler: »Ego svm via Veritas et vita« (Jeg er vejen, sandheden og livet; Joh. 14,6). Kappen, der falder i siksakfolder ned foran brystet, afdækker den indre klædning. Denne har ved halsen et cirkelmønstret bånd, der fortsætter ned langs kappefligen og på usædvanlig måde efterlader den højre del af brystet nøgent, så både brystvorten (i relief) og naglegabet, med spinkle, indridsede blodstriber, ses.[68] På buen over Kristi hoved læses (R 2): »Michael: Ihe(sus) XPS (= Christus) Gabriel«. Denne indskrift kan enten henvise til et lille krucifiks flankeret af engle, der formodentlig oprindelig har stået oven på retablet, eller til de to ærkeengle i himmelfartsmandorlaen på »himmelbuen« (jfr. nedenfor).

RETABEL (R) OG HIMMELBUE (H)

1. *Kristus tronende* som verdens hersker, velsignende og med bog, hvori: »Ego svm via Veritas et vita« (jeg er vejen, sandheden og livet (Joh. 14,6)).
2. *Indskrift:* »Michael: Ihe(sus) XPS (= Christus) Gabriel«.

3-12. *De ti apostle:* 3, med åben bog. 4, bedende. 5, med oprakt hånd. 6, Johannes, skægløs, med kalk(?). 7, Peter, med to nøgler. - 8, Paulus(?), med palmegren. 9, med åben bog. 10, med krukke, hvorpå kors. 11, med åben bog. 12, pegende, med åben bog.

13-14. *Indskrift,* 12 apostelnavne: 13. [Mat]hevs: Bartholooevs: Philippvs: Iohannes: Andreas: Petrvs. - 14. Pavlus. Iacobvs. Symon: Ivdas: Thmmas(!): Mathas(!).

15. *Himmelfarten,* Kristus mellem engle.
16. Løvehoved.

Fladeornamentik i guld på brunfernis:

A. Krydsende, dobbelte halvbuer.
B. Cirkel med kors, i kæde.
C. Rankeslyng med blade.
D. Drage.

FRONTALE (F)

1. *Kristus tronende* som verdens hersker, velsignende og med bog. Ved siderne: »A Ω.«.

2-5. *Evangelistsymboler.*
2. Mattæus-englen, med bog. 3. Johannes-ørnen. 4. Lukas-oksen. 5. Tomt felt [Markus-løven].

6-17. *Scener fra Jesu barndomshistorie:*
6. Bebudelsen. 7. Besøgeisen. 8. Jesu fødsel. 9. De hellige tre konger på vej til Bethlehem. 10. Tomt felt. 11 og 12. De hellige tre kongers tilbedelse. 13. Tomt felt. 14. Barnemordet. 15. Fremstillingen i templet. 16. Soldat for Herodes. 17. Jesu dåb.

18-25. *Store medailloner.*
18. Helligåndsduen. 19. Gudslammet. 20. Profet(?). 21-25. Tomme.

26. *Indskrift* på rammen, guld på brunfernis: »[Hu]ic maiestati svmmeqve / simvl trinitati sint inclinati sint et servire parati ecl..« (mod denne øverste hersker og tillige mod den højeste Treenighed skal de være ærefrygtige, og de skal være beredte til at tjene kirken).

27-28. *Stansede ornamentborter.*
27. Fligede blade. 28. Rankeslyng med fabeldyr: kentaur, fugl, drage, løve.

Fladeornamentik i guld på brunfernis:

C. Rankeslyng. På firpasfeltets ramme: graveret ranke på rudret bund.
E. Varierede mønstre på felternes skrå sider.
• Spor efter fæstnelse af bjergkrystaller.

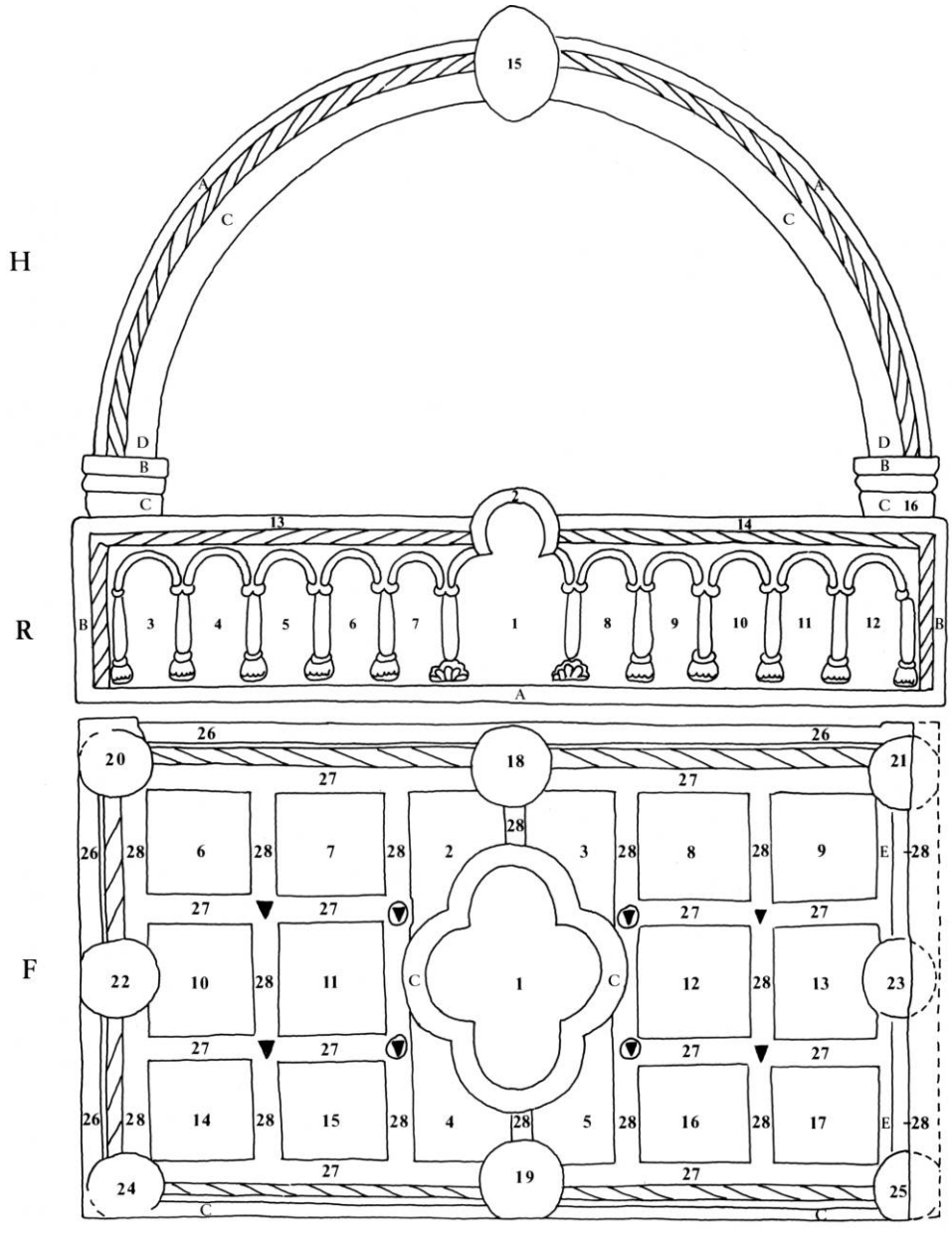

Fig. 23. Odder. Alter, skitse 1:15, ved KdFL 1985. Placeringen af billedfremstillinger med tilhørende indskrifter. Reliefdrevne, på retablet: R 1, 3-12, på »himmelbuen«: H 15-16, på frontalet: F 1-25. - Fladeornamentik udført i guld og brunfernis: A-D. - Indskrifter, på retablet: R 2 og 13-14, på frontalet: F 26. - Stansede ornamentborter på frontalet: F 27-28.

• Spor efter bjergkrystaller

Positioning of the altar's pictorial decoration and inscriptions. In relief on the retable: R 1, 3-12, on the arch: H 15-16, on the frontal: F 1-25. - Surface ornamentation executed in gold and brown varnish: A-D. - Inscriptions, on the retable: R2, 13-14, on the frontal: F. 26. - Stamped ornaments on the frontal: F 27-28.

• *Traces of rock crystals.*

Fig. 24. Retablets midtparti med Majestas domini og apostle (jfr. fig. 22; s. 2538). Sophus Bengtsson fot. o. 1926. - *The central part of the retable with Christ in Majesty and Apostles.*

Under de rundbuede arkader er der kun blevet plads til ti af apostlene[63] (R 3-12), men alle tolv navne er med majuskler malet på rammelisten ovenover (R 13-14): »[Mat]hevs: Bartholooevs(!): Philippvs: Iohannes. Andreas: Petrvs // Pavlus. Iacobvs. Symon: Ivdas: Thmmas(!) : Mathas(!)«.[69] Figurerne er frontale, deres hoveder højt opdrevne. Både med hensyn til stilling, dragt og behandling af hår og skæg er de individuelt formede, og kun tre (R 7, 8, 4) er nærmere kendetegnet: De to flankerende Kristus, Peter med to nøgler og Paulus med skaldepande og palmegren samt den skægløse Johannes med korsmærket kalk(?).[70] Variationen i apostlenes størrelse[71] og detailbehandling er af en sådan art, at man måske kan antage, at de er udført af to forskellige personer. Den ene gruppe, rimeligvis omfattende apostlene i venstre halvdel samt den yderste figur i højre (R 3-7, 12), er i størrelse mindre og har mere detailleret udformede dragter. Disse har dels spiralsnoninger[72] på skuldre og ved ærmer, dels falder stoffet på en sådan måde, at figurernes anatomi antydes. De mandelformede øjne har pupilprikker, håret er nærmest flettet i kvadrater. Den anden gruppe består af større figurer, der er grovere og mere skematisk udført, de to inderste apostles (R 8-9) øjne er uden pupilprikker.

Figurerne fremtræder gyldne foran den mørke baggrund. Ornamentborterne fremhæves tilsvarende ved forgyldning på brunfernis.

Tovstavenes riller og svikkelbladenes ribber er markeret med brunfernis, der desuden er anvendt på bogstaverne. Indskrifternes majuskler omfatter enkelte »stungne« bogstaver: C, E, M, O, S (dvs. bogstaver forsynet med en eller flere prikker).

I retablets rammeliste findes på oversiden nogle små huller,[73] der måske er spor efter fæstnelse af sidefigurer til et lille krucifiks, der ligesom på Sahl-alteret oprindelig kan have været opstillet oven på retablet. Et kraftigt skår på bagsiden af dettes midtbue angiver, hvor det eksisterende krucifiks en tid har været anbragt (jfr. nedenfor).

En 94 cm høj *»himmelbue«*[74] (fig. 22) rejser sig over retablet, til hver side hvilende på et tredelt »kapitæl«. Dette forlænges nedefter med et glat stykke træ, fæstnet ved dyvler til retablets bagside. »Kapitælerne« er smykket med fladeornamentik: rankeslyng (C) samt et kædeornament (B) svarende til retablets. Det ene »kapitæl« prydes på det nederste led af et opdrevet dyrehoved (H 16) (jfr. fig. 26). Selve buen er tre-

Fig. 25. Relief med Himmelfarten, på »himmelbuen« (jfr. fig. 22; s. 2541). Sophus Bengtsson fot. o. 1926. - *Relief on the arch, with the Ascension.*

Fig. 26. Detalje fra buen over retablet (jfr. fig. 22; s. 2541). Sophus Bengtsson fot. o. 1926. - *Detail from the arch of the retable, cf. fig. 22.*

leddet ligesom Lisbjergs: en kraftig tovstav ledsages af en smal og en bred frise, henholdsvis med buer (A) og rankeslyng (C). I hver side udgår ranken fra munden på en drage (D), og hvert af slyngene indskriver bestandigt variererede blade. Øverst på buen er påsat et mandorlaformet, forgyldt relief med Himmelfarten (H 15) (fig. 25), hvor den velsignende Kristus, stående på et lille podium, ledsages i sin himmelfart af to engle, måske de ovenfor omtalte ærkeengle Michael og Gabriel. Kristi kappeflig over venstre arm ender ligesom på flere af apostlene i en lille spiral, og baggrunden er prikstemplet på samme måde som den bag retablets Kristusfigur.

Fig. 27. Korstræets bagside (jfr. fig. 28) med genanvendt låseplade fra en lås af vikingetidstype (s. 2544). NE fot. 1985. - *The reverse of the cross (cf. fig. 28) with a re-used striker plate from a lock of Viking Age type.*

Fig. 28. Det »gyldne« *krucifiks, fra o. 1150-75; siden 1821 i Nationalmuseet (s. 2544). NE fot. 1985. - *The »golden« crucifix, c. 1150-75; since 1821 in the National Museum.*

Fig. 29. Detalje af krucifiksfigur (jfr. fig. 28; s. 2544). Sophus Bengtsson fot. o. 1926. - *Detail of crucifix (cf Jig. 28).*

Krucifikset (fig. 27-30), der er udført i samme teknik som de forhen beskrevne krucifikser i Lisbjerg (s. 1400 f.) og Åby (s. 1443 f.) samt det beslægtede i Tirstrup (Randers amt), er antagelig samtidigt med retablet og formodentlig udført i samme værksted. Figuren, der måler 57,5 X 51,5 cm (medregnet kronen), er udskåret i egetræ,[75] kronen i ét med hovedet, og den er på hele forsiden[76] beklædt med forgyldte kobberblikplader (jfr. fig. 30).

Det er en fremstilling af den levende Kristus som konge, frontalt anbragt med sidestillede, naglegennemborede[77] fødder (uden fodstøtte). Hovedet (fig. 29), der kun hælder en anelse mod højre, har stiliserede ansigtstræk. De store, mandelformede øjne er åbne og næsefløjene tydeligt markeret; overskægget har opaddrejede spidser. På håret, der falder i flade lokker ned på skuldrene, sidder en krone, hvis liljetakker kun delvis er bevaret. Kroppen er slank, med buede ribben, der er gennemstukket af en lille, indridset sidevunde. Brystvorterne er markeret med en enkelt prik i relief, navlen ved en prik og indridset bue. De lange, tydeligt leddelte arme er let bøjede, hænderne med de strakte fingre store og grove. Det knælange lændeklæde, der er trukket en smule op over højre knæ, er for den øvre dels vedkommende udformet symmetrisk, med hofteknuder og lille overfald på hver side af midtsnippen. Den øvrige del af klædet falder dels i lange, flade folder, dels, over venstre knæ, i buede. Knæene er svagt bøjede, ben og fødder stiliserede.

Hele figuren er forgyldt, men lændeklædets folder, de anatomiske detaljer og ansigtstræk, f.eks. pupiller, skægsnoninger, hårets lagdeling og de tynde hårstiber på skuldrene samt kransen af prikker omkring brystvorterne, er fremhævet ved påbrændt brunfernis. Kronens bladornamentik er ciseleret ved trambulering.

Figuren er ophængt på et kors (fig. 27-28), der med de store akantusbladduske for enderne nu måler 146,5 X 80 cm. Muligvis tidligt er det imidlertid blevet afkortet i længden (jfr. nedenfor). Tværarmens bladduske er skåret i ét med denne, hvorimod korsstammens er tilsatte og i hovedsagen fornyede.[78]

Korsets forside er helt dækket af kobberblikplader. Endernes bladduske, der svarer til retablets svikkelblade,[79] er hver opdrevet i ét stykke og alle forskellige.[80] Under den øvre og største ses Guds velsignende højre hånd, der er opdrevet foroven på selve korsstammen.[81] Korset er kantet af en siksakbort med viftestillede, gyldne blade, der nederst på korsstammen afsluttes af buer i vandret linie, hvilket tyder på en oprindelig pladeafslutning her. De gyldne bladduske har ribber og skygger i brunfernis.

På bagsidens korsskæring er, antagelig for at styrke sammenføjningen her, sekundært pånaglet en ca. 26 cm lang *låseplade* til en lås af såkaldt vikingetidstype.[82]

Krucifikset er samtidigt med retablet, men kan på grund af sin størrelse ikke oprindelig

have haft plads under »himmelbuen«.[83] Denne er på et senere tidspunkt blevet forhøjet for at muliggøre krucifiksets anbringelse oven på retablet, i hvilken position det forefandtes ved Nationalmuseets erhvervelse 1821.[84]

Frontalet (fig. 22-23), fra o. 1225-50, består af to sammendyvlede planker, der for enderne har rammestykker samlet ved hjælp af fjer og not.[85] Det måler nu 96,5 cm i højden[86] og 165 cm i længden, men højre side er beskåret således, at der mangler både den ydre liste (med eventuel indskrift), en tovstav samt en del af de skiver, som har prydet hjørner og midte.[87] Som ved de øvrige danske frontaler er såvel rammen som revleinddelingen og de otte skiver udskåret i træpladen.

Alterbordsforsidens gyldne kobberudsmykning består af et centralt firpasfelt med den tronende Kristus (F 1), omgivet af evangelistsymboler (F 2-5) (løven forsvundet) i felter, der er beskåret af firpasrammen. Til hver side herfor er seks kvadratiske felter med fremstillinger fra Jesu barndomshistorie (F 6-17). I medaillonerne over og under Kristus ses henholdsvis Helligåndsduen (F 18) og Gudslammet (F 19). Af rammens øvrige seks medailloner (F 20-25) er kun én bevaret, midt på venstre kortside[88] (F 20). Her ses i halvfigur en skægget, glorieret mand med et tomt skriftbånd, formodentlig en profet (fig. 39).

Som på Lisbjerg-frontalet og »himmelbuen« er rammen treleddet: yderst en indskrift- eller rankebort, dernæst en tovstav (begge dele mangler i højre kortside) og inderst en ornamentfrise, der tillige indgår som et led i frontalets almindelige revleinddeling. Indskriften (F 26), der forløber langs venstre kortside og fortsætter foroven, står med gyldne majuskler på bruneret bund, hvori skelnes indridsninger fra en tidligere majuskelindskrift. Begyndelsen af den bevarede indskrift er læderet: »[Hv]ic : maiest()ati : svmmeqv()e. / simvl : trinitati sint inclina()ti: sint et servire parati ecl...« (et firelinjet vers, gentagende det samme rim fire gange: mod denne øverste hersker og tillige mod den højeste treenighed skal de være gudfrygtige, og de skal være beredte til at tjene kirken).

Fig. 30. Krucifiksfigurens rygside (jfr. fig. 28; s. 2544). Peter Henrichsen fot. 1982. - *Back of the crucifix figure (cf fig. 28).*

På fodlisten ses gylden fladeornamentik, en rankebort (C), der fyldigere og i mere elegant form findes graveret på firpasfeltets ramme. Kobberlisterne på revlerne, der inddeler frontalet i felter, er på forsiden dekoreret med udstansede, gyldne ornamenter.[89] På alle vandrette lister består de af et fintformet, fliget blad (F 27) mellem perlestave[90] (fig. 38), på de lodrette af en ranke med indskrevne figurer (F 28) hentet fra dyrekredsen[91]: kentaur, fugl, drage, løve (fig. 32). På alle revlelisternes skråsider, ind mod felterne, ses varieret, gylden fladeornamentik: rosetter, blade, ranker, vinkler, skaktavl, stjerner, S-tegn etc.

Hvor de indre revlelister krydser hinanden er påsat små kobberplader, ialt otte, med trambuleringer omkring de nu tomme indfatninger til bjergkrystaller (på fig. 23 markeret med •).

INCLINA
SINGE

I frontalets centrale firpasfelt (fig. 31) ses Maiestas domini (F 1), Kristus siddende på en tronstol, med fødderne anbragt på et lille podium. Til siderne herfor, i relief, det græske alfabets første og sidste bogstav, alpha og omega,[92] henvisende til Johannes åbenbaring 1,8. Med venstre hånd støtter Kristus livets bog mod knæet, højre hånd holder han velsignende foran sig. Bag hovedet, der ved issen bærer mærke efter en krone, ses korsglorien. Hår og skæg, der har endekrøller, er ciseleret med trambuleringer, øjnenes pupiller er angivet ved prikker. Kjortlen, med mønstret halskrave, falder i bløde folder, der afslører kroppens anatomi. I felterne omkring Kristus er bevaret tre af de fire evangelistsymboler (F2-5), alle med ryggen til, men hovedet vendt bagud mod Kristus. Johannes' ørn og Lukas' okse står på (tomme) skriftbånd, mens Mattæus (F2), der her, usædvanligt, ses i hel figur, holder en bog foran sig.

Fremstillingerne[93] på de drevne, gyldne kobberplader er fra oven: (F 6) *Bebudelsen.* Ærkeenglen Gabriel, uden vinger, løfter meddelende højre hånd, i venstre holder han en kort stav og det tomme skriftbånd.[94] Maria står forskrækket halvt vendt mod englen, med let oprakte arme og fremadvendte håndflader; begge er uden glorier. (F 7) *Besøgeisen* (fig. 33). Elisabeth og Maria griber bevæget om hinanden, begge let fremadhældet og uden glorier. (F 8) *Jesu fødsel* (fig. 36). I forgrunden ligger den glorierede Maria på et leje, vendt mod højre. Kontakten med Jesusbarnet er tydeligt vist ved, at hun med venstre hånd har givet et æble til barnet, der holder det i sin venstre og med højre, oprakte velsigner moderen. Ved denne bevægelse er svøbet gledet ned, så overkroppen blottes, ganske som på Stadil-alteret. Den højthævede krybbe er kun skematisk angivet, de sidevendte hoveder af oksen og æslet ses bagved. Foran sidder Josef (i ret stor figur og med glorie), med korslagte ben og hånden under kinden. Det øvre, venstre hjørne synes udhamret, så en eventuel engel eller stjerne muligvis er fjernet(?). (F 9) *De hellige tre konger* (fig. 37) ridende mod Bethlehem følgende stjernen, som den forreste konge peger op mod. - (F 10) Tomt

Fig. 32. Stansede ornamenter på frontalet (jfr. fig. 22 og 23, F 28) (s. 2545). JJF fot. 1985. - *Stamped ornaments on frontal (cf. fig. 22 and 23, F 28).*

Fig. 31. Frontalets midtparti med Majestas domini omgivet af tre af de fire evangelistsymboler og med Helligåndsduen og Gudslammet (jfr. fig. 22; s. 2545). Sophus Bengtsson fot. o. 1926. - *The central part of the frontal with Christ in Majesty surrounded by three of the four symbols of evangelists and with the Dove of the Holy Ghost and Agnus Dei (cf. fig. 22).*

felt. (F 11-12) *De hellige tre kongers tilbedelse.* På den sjette plade (F 11) står de to konger med deres gaver (fig. 34), den forreste, ældre, med sin fremrakt, den unge, skægløse bagved, med sin parat. På den syvende plade (F 12) knæler den ældste konge foran Maria og rækker sin ringformede gave frem; ved bevægelsen falder dragten således, at hele venstre ben blottes. Helt i forgrunden, med fødderne på et podium, sidder den fremadvendte Maria. Med højre hånd fatter hun om en kappeflig, med venstre holder hun om Jesusbarnets venstre overarm. Barnet sidder, kjortelklædt, halvt sidevendt og strækker højre hånd velsignende frem. Et metalstykke med begge deres hoveder er revet bort. (F 13) Tomt felt. - (F 14) *Barnemordet.* En brynjeklædt soldat, med hjelm, står med hævet sværd i højre hånd, med venstre griber han om håret på et nøgent barn, som moderen prøver at fravriste ham. (F 15) *Fremstillingen i templet.* Maria løfter Jesusbarnet op over alteret (med dug). Med venstre hånd støtter barnet en bog mod knæet, med højre velsigner det Simeon, der rækker armene op mod det. Alle tre personer har glorie, Jesusbarnet som vanligt med kors. (F 16) *Soldat for Herodes.* En barhovedet, brynjeklædt soldat, støttende sig til sit store sværd, afventer Herodes' ordre. Kongen sidder fremadvendt på sin trone, iført folderig kjortel med mønstret halskrave og ærmer. Højre hånd holder om et sværd, der ligger over hans knæ, venstre er løftet, beordrende. (F 17) *Jesu dåb* (fig. 35). Jesus står nøgen til livet, hvortil Jordans vande rejser sig. Armene er nedhængende, fingrene opadbøjede; stor korsglorie. Johannes, i kamelhårsdragt, har kraftigt fuldskæg, der viser ham som den modne mand. Med løftede hænder træder han frem og velsigner den yngre Kristus med højre hånd.

Scenerne på de enkelte plader er koncentreret om fa personer, med udeladelse af alle forstyr-

Fig. 33-35. Relieffer fra frontalet (jfr. fig. 22). Besøgeisen (F7). To af de hellige tre konger (F 11). Kristi Dåb (F17) (s. 2547f.). S.Bengtsson fot. o. 1926. - *Reliefs from the frontal (cf. fig.22). The Visitation. Two of the Magi before Christ. The Baptism of Christ.*

Fig. 36-37. Relieffer fra frontalet (jfr. fig. 22). Fødslen og de hellige tre konger på vej til Bethlehem (s. 2547). Bengtsson fot. o. 1926. - *Reliefs from the frontal (cf. fig. 22). The Nativity and The Magi on their way to Bethlehem.*

rende biomstændigheder, og figurerne er vist med en enkelhed i form, gestus og dragtbehandling, der virker monumental. Detailbehandlingen af ansigtstræk (med ciselering af hår og skæg) er med fa træk fint karakteriserende.

De drevne, næsten kvadratiske plader, der varierer lidt i størrelse[95] ligesom i øvrigt felternes træbund, er påstiftet langs kanterne. I nogle tilfælde forekommer pladerne for store i forhold til bundfeltet, idet de rager ud på revlelisternes ornamenterede skråsider.[96] Dette viser, at pladerne er påmonteret, efter at selve revle- og rammekonstruktionen har faet sin udsmykning, hvilket imidlertid ikke behøver at tale for, at pladerne er udført i et andet værksted end revleudsmykningen.

Enkelte af pladerne kan være flyttet at dømme efter rækkefølgen af scenerne, der ikke

Fig. 38. Stansede ornamenter på frontalet (jfr. fig. 22 og 23, F 27) (s. 2545). JJF fot. 1985. - *Stamped ornaments on frontal (cf. fig. 22 and 23, F 27).*

Fig. 39. Hjørnemedaillon på frontalet med profet(?) (jfr. fig. 22; s. 2545). Sophus Bengtsson fot. o. 1926. - *Cornermedaillon on the frontal, with prophet(?) (cf fig. 22).*

overalt følger det sædvanlige forløb. F.eks. er Jesu fremstilling i templet (F 15) vist efter barnemordet i Bethlehem (F 14), en scene der desuden burde forekomme efter pladen med Herodes' ordregivning til soldaten om barnemordet (F 16). Ifølge Nørlund synes endvidere enkelte af pladernes stifthuller ikke at passe til huller i de respektive træbunde.

Odder-alterets forskellige dele, inclusive krucifikset, knytter sig nøje til de øvrige gyldne altre både med hensyn til materiale, form, udførelse og ikonografisk indhold. Som af Poul Nørlund påpeget indeholder denne gruppe mange fælles og særprægede træk. Sammenholdt med den omstændighed, at de stammer fra kirker i gammel dansk område, gør det rimeligt at slutte, at de også er udført her.[97] Vedrørende Odder retabel og frontale er det nærliggende at tænke på en jysk værkstedstradition, måske med udgangspunkt i stiftsbyen Århus - ligesom foreslået for Lisbjergs vedkommende. Endvidere forekommer det sandsynligt, at personer i nær tilknytning til kirken må have stået bag valget af indskrifter og motiver.

Netop kirken har i øvrigt spillet en afgørende rolle som formidler af det øvrige Europas kultur, bl.a. eksemplificeret i endnu bevarede domkirkeskatte med deres liturgiske håndskrifter,[98] bogbind, bærealtre, reliekvieskrin og kors.

I retablet har man sporet indflydelse fra sachsisk kunst, hvorimod det yngre frontale synes påvirket af rhinsk-westfalske forbilleder.[99]

De tidsmæssigt afvigende dele - retabel og frontale - har stået i Tvenstrup kirke indtil 1821. Forskellige oplysninger (se nedenfor) synes imidlertid at tale for, at de to dele kan være kommet fra henholdsvis Odder og Saksild kirker. Hvis denne antagelse er holdbar, lægges der endnu et eksempel til det antal landsbykirker, der har besiddet et gyldent alter. Herved underbygges teorien om, at disse altre oprindelig har hørt hjemme her og ikke udelukkende i de store (stifts)kirker.

Om alterudsmykningens *ældre historie* kan berettes, at »altertavlen« 1612, da den befandt sig i Odder, blev »opkradset og renoveret« af Peder guldsmed ved Skanderborg for ialt 2 dl. og 4 sk. Efter anskaffelsen af en ny altertavle (jfr. s. 2536) blev den gamle 1645 solgt til annekskirken Tvenstrup for 10 dl.[15]

Også Saksild kirke havde 1613/14 en gammel altertavle, der blev solgt til Tvenstrup for 1½ dl,[100] hvor den 1715 beskrives som »meget gammel, overtechet med tynd messingplade, er noget fordervet i messinget af tidens ælde«.[101] Her er kun tale om én altertavle, øjensynligt et gyldent alter, der måske på dette tidspunkt har været stykket sammen af to sammenbragte tavler[102] af forskellig alder fra henholdsvis Odder og Saksild kirke.

Efter Tvenstrup kirkes nedrivning 1820 lykkedes det sognepræsten i Randlev, Niels Blicher, at fa kirkeejeren, major F. D. von Voss til Rodsteenseje, til at forære Oldsagskommissionen altertavlen, der ifølge Blicher »vel ikke er meget stor, men vidner om en meget høi alderdom - og har vist nok i sin tid været et kostbart mesterværk ...«.[103]

I sit takkebrev til major v. Voss 30. juni 1821[104] skriver kommissionens sekretær, Chr. Jürgensen Thomsen, at »efter at dette sjeldne Stykke er bleven afpudset og igien sammen-

sadt, tager det sig meget vel ud og er en sand Ziir for den Del af Museet som omfatter den catholske Cultus vedkommende Sager«.

Foruden denne sammensætning og afpudsning med henblik på udstilling har alterprydelsen 1938 gennemgået en istandsættelse af konservator William Larsen og senest 1979[105] en rensning før nyopstilling i museet.

Altersølv. Alterkalk (fig. 40), fra o. 1725, udført af Horsens-mesteren Mogens Thommesen Løwenhertz og sandsynligvis skænket af kirkeejerne (se ndf.). Den er 23,3 cm høj og svarer til samme mesters kalke i Astrup (s. 2350) og Alrø (Hads hrd.). Over en ottetunget, flad fodplade er foden drevet op med et tilsvarende antal fodtunger samt fladrundbuer på randen; i sviklerne rude med tungebort. Indknebne skaftled på hver side af den ret flade knop, der har fremspringende rudebosser mellem rudeornamenter som fodrandens. Bægeret, hvis mundingsbælte er forgyldt, prydes af et graveret, kronet alliancevåben, flankeret af givernavnene (med skriveskrift): »S. F. C. Rantzau - 0. R. Sten«, for S(alig)[106] Fr. Chr. Rantzau og hustru Øllegaard Rodsteen (jfr. kiste nr. 3 og 4). På en af fodtungerne mestermærke for ovennævnte guldsmed (Bøje II, 1982, nr. 6128).

Ny *kalk,* stemplet »Cohr«.

Disk, o. 1700, sandsynligvis skænket af kirkeejerne Jens Rodsteen og hustru Sophie Amalie Gersdorff (jfr. gravmæle m.m.), hvis initialer, »I.R.S. S.A. G.« er graveret på randen med store skønskriftsbogstaver på hver side af deres hjelmede våbener. 16,4 cm i tvm. To utydelige stempler på randen.[107]

†Alterkalk og *†disk,* tidligst omtalt 1606; vægten 1631 opgivet til 30 lod. 1636[15] repareredes begge dele af »Christen guldsmed ved Skanderborg«.[108]

Oblatæske (fig. 41), o. 1750-75, udført af Knud Rasmussen Brandt, Horsens, der har leveret en næsten tilsvarende æske til Astrup (s. 2350). Cylinderformet, 9 cm i tvm. og 6 cm høj, med bølget fodplade og kant på låget, der har drevne, radiære riller. På den flade overside er graveret kronede våbener, flankeret af rocailler og spinkelt løv, for kirkeejerne Malte

Fig. 40. Alterkalk fra o. 1725, udført af Mogens Thommesen Løwenhertz, Horsens, og antagelig skænket af kirkeejerne (s. 2551). - *Chalice c. 1725, made by Mogens Thommesen Løwenhertz, Horsens, and probably donated by the patrons.*

Fig. 41. Oblatæske o. 1750-75, udført af Knud Rasmussen Brandt, Horsens, antagelig skænket af kirkeejerne (s. 2551). LL fot. 1981. - *Wafer box c. 1150-15, made by Knud Rasmussen Brandt, Horsens, probably donated by the patrons.*

Fig. 42. Alterstage nr. 1, skænket 1652 af skovrider Ernst Melckersen og hustru (s. 2552). LL fot. 1981. - *Altar-candlestick, donated 1652.*

Sehested og hans hustru Sophie Amalie Rantzau (jfr. kiste nr. 5). Midt under æskens bund to ens stempler for ovennævnte mester (Bøje II, 1982, nr. 6146) samt en indprikket vægtangivelse: »10 lod 3 qt. ? ort«, der imidlertid er rettet fra »11 lod« og et på grund af rettelsen ulæseligt antal ort. †*Oblatæske.* En »suerffet«, dvs. svarvet (drejet) æske »til at hente messebrød i«, blev 1620 indkøbt for ½ mk.[15]

Sygesæt, nyt, at tin, stemplet »Just«. Et †*sygesæt,* tidligst omtalt 1616, og som 1631 vejede 1 lod,[15] var skænket af Knud Sørensen Balle i Åkær len, der 17. august 1605 havde faet livsbrev på kronens part af korntienden af Odder sogn.[109] 1619[110] anskaffedes en lille †»*tinflaske*« at besøge syge med. 1631 erhvervedes en ny »kirkeflaske« af tin og 1649 en tilsvarende, ligeledes til syge, leveret af Niels kandestøber i Århus.[15]

To *alterkander,* af porcelæn, nævnt 1862;[17] den ene, af vanlig type, sort med guldkors og guldkanter, er afgivet til Odder museum.

Alterstager. 1) (Fig. 42), skænket 1652, 37 cm høje og hvilende på tre primitive, 8,5-9 cm høje løvefødder (fig. 43), fæstnet ved nitte til en stor øsken støbt i ét med løvekroppen. Mangeleddet skaft med baluster over ret fladt profileret fodskål; lysetorn af malm. Beslægtet med stager i Mårslet (s. 2270) og Gylling (Hads hrd.). Den ene stage har flere graverede pyntelinier, enkelte trambulerede, end den anden, og også de graverede versalindskrifter på øvre fodled er forskellige: 1) »Ernst Melckersen skovrider i Hatz herret och hvstrve Iahanne Hans dater«, 2) »Foreret 10 daller til disse livsestager til Odder kircke anno 1652«.

2) Nyere barokkopier, af messing, 36 cm høje, på tresidede fodstykker med klofødder, skænket o. 1978. Syvarmet »Titusstage« erhvervet 1914.

Lysestager (fig. 44), fra 1600'rnes sidste halvdel, af malm, 20,5 cm høje. Over en flad fod-

Fig. 43. Løveformet fod på alterstage nr. 1, jfr. fig. 42 (s. 2552). LL fot. 1981. - *Lion-shaped base of altar candlestick no. 1, cf. fig. 42.*

Fig. 44. Lysestage fra 1650-1700, nu i Odder kirkecenter (s. 2552). JJF 1984. - *Candlestick from 1650-1700, now in Odder church centre.*

plade, 14,7 cm i tvm., er foden profileret med hulled, hvorimellem kraftig vulst smykket med fantasimasker og bladranker i gennembrudt og ciseleret arbejde. Den svagt hulede dråbeplade har graverede blade langs kanten og midtpå en hvælvet, bladsmykket plade, hvorfra skaftet rejser sig. Dette består af urne- og cylinderformet led, begge med bladgraverede kraver, ledsaget af små, indknebne led. Stagerne har på fodpladen et mesterstempel, en vindrueklase(?) på stilk, der flankeres af »HW«. På fodpladens underside er graveret versalerne »I.I.D.«, antagelig ejermærke for en kvinde (I.. L.sdatter).

Stagerne, der kan spores tilbage til Rodsteenseje i 1700'rnes slutning, skal ifølge en familietradition stamme fra den nedlagte Uld kirke. Efter form og ejerinitialer synes de snarest at være almindelige bordstager, beregnet til verdslig brug. Skænket 1914 af Else Marie Andersen, Ondrup,[111] nu i Odder kirkecenter.

**Røgelsekar* (fig. 45), fra 1200'rne,[112] af bronze, nu 21 cm højt, skålens munding 11,6 cm i tvm. Det har lav, konisk fod med lille profilstav ved overgangen til den halvkugleformede, glatte skål, hvis randforstærkning er dekoreret med gitterskraverede felter. Låget, af samme form, har krydsskraveringer på randen. På den hvælvede del ses runde gennembrydninger samlet vekselvis i trekløver- og korsformede figurer. Lågets overside er formet som en trefløjet kirkebygning med højt optrukket, konisk midttårn med knap, og med halvrunde kapeller mellem fløjene, afdækket med henholdsvis sadeltage og koniske tage som centraltårnets; dettes afslutning afbrudt. Karret har tre par øskener, alle itubrudte, senere er der boret huller på hver side af øskenerne og påsat nye båndøskener til bærestænger; alt nu fjernet. En større jernøsken er i ældre tid anbragt på ildskålen. 1715[23] omtalt som et »ildkar«. 1843 indkommet til Nationalmuseet (inv. nr. 7154).

Fig. 45. *Røgelsekar, nu i Nationalmuseet (s. 2553). Kit Weiss fot. 1985. - *Censer, now in the National Museum.*

Fig. 46. Dåbsfad af messing, fra o. 1550-75, sydtysk arbejde (s. 2555). LL fot. 1981. - *Brass baptismal dish from c. 1550-75, South German work.*

Messehagler. Fire nye hagler af forskellig farve er i brug. En ældre, af rødt fløjl, er afgivet til Odder museum. †*Messehagler.* 1616 og 1631 var haglen af rødt fløjl.[15] En hagel, nævnt i inventariet 1686,[52] var ligesom †alterklædet (se ovenfor) skænket af admiral Jens Rodsteen. 1715 omtalt som værende af rødt fløjl med et krucifiks »bordyret af sølv og guld«.[23] 1862 var haglen ligeledes af rødt fløjl »med guldzirater«.[17] 1879[13] leverede sadelmager Moritz en ny.

†*Salmebog,* omtalt i inventariet 1687, var skænket af Niels Møller i Skægsmølle.[52]

Alterskranke, o. 1920, af smedejern, udført af smed Andersen i Horsens, efter tegning af arkitekt V. Norn.[113] Den tidligere †*skranke,* fra 1860,[20] bestod af drejede balustre, med profileret håndliste, opstillet i bueform foran alteret.

Døbefont (fig. 47), romansk, af rødlig granit, ca. 100 cm høj, kummen ca. 80 cm i tvm. Ifølge Mackeprang (Døbefonte s. 258 ff.) tilhørende de østjyske løvefontes såkaldte Horsensgruppe og fra samme værksted som bl.a. de nærmeste paralleller i Rathlousdals have, Gosmer og Gylling (Hads hrd.).

Gruppens ret ensartede ornamentik, udført i ganske lavt relief, findes på den nedenfor svagt tilspidsende, halvkugleformede kumme og den koniske fod, adskilt af en kraftig, glat vulst foroven på foden. På kummen danner spinkle tovstave dels mundingsranden, dels øvre og nedre grænse for de nedre, kransstillede bægerblade, ligesom de afgrænser de fire lodrette bælter, smykket med cirkler, rankeslyng og blade, der adskiller de to par modvendte løver. Alle dyrene er vist stående, hvert par set med hovedet henholdsvis en face og i profil, med halen stukket ind mellem benene og lagt op over ryggen, hvor den breder sig ud i volutblade. En lille kvist udfylder sviklen over bagkroppen. Foden er dekoreret med spidse blade, der forneden ruller sig op i spiraler, og som i bladets midte danner et stort femblad. Storbladene holdes sammen af ringe, hvori er stukket en langstrakt lilje. En tovstav afslutter dekorationen forne-

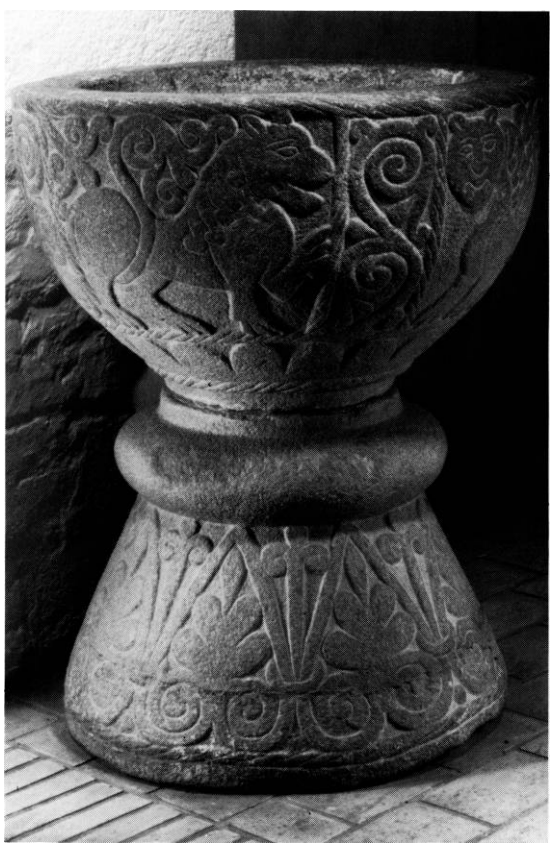

Fig. 47. Romansk døbefont (s. 2554). LL fot. 1981. *Romanesque baptismal font.*

den over en glat kant. Der ses rester af farve og forgyldning, der muligvis stammer fra Frederich malers staffering af fonten 1631:[15] Rødt på kummens lodrette tovstave, grønt og guld på rankerne, blåt på bægerbladene samt hvidt i reliefbunden; på foden ses rødt på storbladenes kanter og grønt på liljen i sviklen - alt iagttaget på siden, der vender ind mod væggen. 1883[20] ønskede synet fonten befriet for maling. 1911 opstillet under korbuen i nord.[17]

Dåbsfad (fig. 46), o. 1550-75, sydtysk arbejde, af messing, 61 cm i tvm., med drevet ornamentik svarende til bl.a. Beder (s. 2294). På randen og i bunden den ofte anvendte frise med hundjagende hjort samt egekvist med agern og i midtfeltet det sjældnere, kronede, habsburgske våben. Stemplede småstjerner og rosetter afgrænser friserne. Foroven på randen er sekundært graveret årstallet »1646« under to sammenstillede våbener for Juul og Arenfeldt, hvis hjelmtegn flankeres af initialerne »II E - A F«, for Jørgen Juul til Aggersbøl og Laage og hans hustru Ellen ArenFeldt.[106] Tidligst omtalt i inventariet for 1715.[23]

Dåbskander. 1) 1862-63,[114] af tin, svarende til bl.a. Randlevs (s. 2481); slank form med glat bånd om halsen, højt optrukket hank samt hvælvet låg med lille kors. Ude af brug. 2) Ny, af messing, cylinderformet, smykket med støbte stjerner.

En (galvanisk) kopi af »det gyldne *krucifiks*« (s. 2544), udført 1981 af Peter Henrichsen, Nationalmuseet, er ophængt i korbuen.

Prædikestol (fig. 48-50), o. 1590-1600, med storfeltsmalerier antagelig fra 1631; lydhimmel og opgang, med samtidige malerier, er tilføjet 1703, formodentlig i forbindelse med prædikestolens flytning til nordvæggen i skibets næstøstligste fag.

Stolen, af eg, består af fem fag, der måske oprindelig har udgjort den fremspringende karnap på et †lektorium, der har strakt sig tværs hen over korbuen[115] (jfr. ndf.). Storfelternes[116] arkader har riflede pilastre med listekapitæler og bueslag smykket med ruder og prikker og ledsaget af tungebort; i sviklerne treblade. På stolens hjørner står dobbelte, korintiske trekvartsøjler med høje, skedebladsmykkede balustre under kanneleret led. Både frise og postament har listeindrammede felter på de knækkede hjørnefremspring, hvorunder små drejede hængekugler (kun én oprindelig). Hængestykker og underbaldakin er nyskåret ved restaureringen 1927. I felterne er reliefskårne, skråtstillede versalindskrifter, i frisen: 1) »Mine ord 2) och mi(n) fader 3) skal elske 4) han(n)em och vi 5) vil kom(m)e«. I postamentfelterne: 1) »Qvi vos avdit/ me avdit«, 2) »qvi vos sper/nit me spernit« (Luk. 10,16), 3) »IHS Chris/t(us) n(ost)ra sal(us)« (Jesus Kristus vor frelse), 4) »petite et / accipietis« (Joh. 16,24), 5) »vigilate / orantes« (Mark. 14,38).

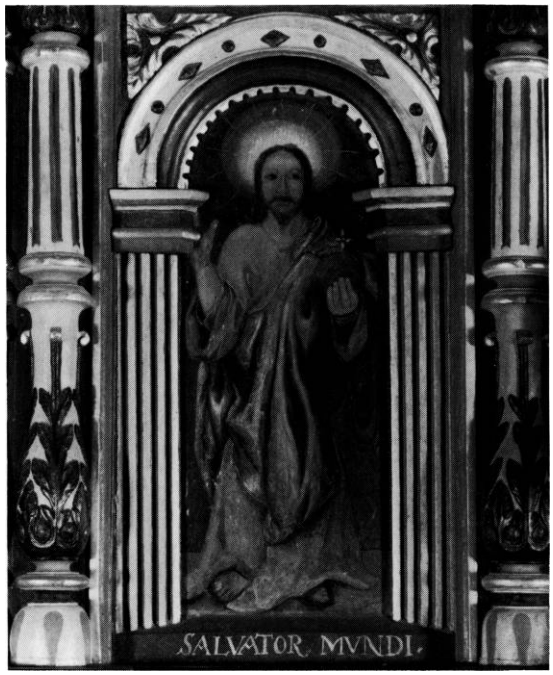

Fig. 48. Storfelt fra prædikestol (jfr. fig. 49) med maleri fra 1631(?) (s. 2556). LL fot. 1981. - *Main panel of pulpit (cf. fig. 49) with painting from 1631(?).*

Friseindskriften er et udsnit af et citat fra Johs. 14,23, der indledes med: »Jesus svarede og sagde til ham: om nogen elsker mig, vil han holde fast ved ...«, og afsluttes »... til ham og tage bolig hos ham«. Denne omstændighed kunne tyde på, at prædikestolen har dannet midtleddet, karnappen, i et †lektorium, hvorpå resten af indskriften har stået. Muligvis kan †orgel nr. 1 have stået på lektoriet.

Opgang og lydhimmel fra 1703 er rimeligvis tilføjet ved prædikestolens flytning, der må ses i sammenhæng med opførelsen af sydlige tilbygning, fra hvis stolestader menigheden også skulle have mulighed for at se og høre præsten på prædikestolen. — Det glatte, skrubhøvlede opgangspanel langs nordvæggen er nedskåret i højden samt afkortet både foroven og -neden, antagelig i forbindelse med prædikestolens sænkning 1886[13] og 1897.[117] Hånd- og fodlister samt mægler er nye.

Den forholdsvis lille, ottekantede lydhimmel, der måske til dels efterligner den ældre, forsvundne, har forkrøpninger på hjørnerne, hvorunder udskårne englehoveder og herimellem gennembrudte, monogramagtige hængestykker. Vægfeltet er dog blot buet og forsynet med hængekugler. De udsavede topstykker, mellem drejede balustre, består dels af volutter med nakkevendte ansigtsmasker, dels - forrest - af et stort spejlmonogram, der omfatter bogstaverne JRS og SAG for kirkeejerne Jens Rodsteen og hustru, Sophie Amalie Gersdorff. Frisen har både ud- og indvendig reliefskårne indskrifter (versaler og skønskriftsbogstaver), udvendig: »For Kirkens Pryd / og Stoelens Zier: / Patronens Løn / I Himlen Blier. / Anno 1703«. Indvendig: »Herre Zebaoth huor lystige ere dine Bolige ... Psalm 84 v. [2-3]«. Undersiden er delt i felter ved rankesmykkede lister omkring grov midtroset, hvorunder hængedue med vifteformet udbredt hale.

1927 blev prædikestol m.m. restaureret af Peter Kr. Andersen.[118] Under tre nyere overmalinger[119] afdækkedes en staffering med tilhørende malerier, muligvis udført af Frederich maler fra Århus, der 1631 betaltes for at male prædikestolen indvendig.[15] De brogede farver med (fornyet) guld på indskrifter og sølv på svikkelblade ligger på en ret tyk kridtgrund. Af farverne er rødbrunt dominerende, oplivet af lysgråt på søjler og bueslag, i øvrigt med grønt og sort på lister og mørkegrønt på søjleblade; skriftfelternes bunde sorte. Stolens underside rødbrunt marmoreret.

I storfelterne ses *malerier* af Kristus og fire apostle i brogede dragter, stående på mørkegrå baggrund og med deres navne malet med hvide versaler på brune fodlister. Fra øst: »S. Simon, S. Iohannes,[120] Salvator mvndi (verdens frelser) (fig. 48), S. Peder og S. Andreas«; det sidste figurmaleri var så ødelagt, at det nymaledes 1927. Maleren har ligesom i Nølev og Randlev (s. 2482) som forlæg anvendt en kobberstik-serie udført af Jacques de Gheyn efter Karel van Mander den ældre - figurerne dog her identiske med forlæggene. Valget af og placeringen af apostlene er bemærkelsesværdigt og kan tale for, at de øvrige apostle har været afbildet på andre †lektoriefelter.

Ved restaureringen fandt man tillige nogle fa rester af sort og smalteblåt, formodentlig fra en oprindelig snedkerstaffering, der måske har omfattet †figurmalerier under de nuværende.

Opgangen havde ligesom stolen nogle nyere overmalinger, der bl.a. omfattede en efterligning af et balusterværk malet i to grå nuancer og med skygning af balustrene. Herunder er afdækket den oprindelige staffering fra 1703. Savnet af malerier af evangelisterne på prædikestolen har måske medført, at opgangen 1703 er blevet udsmykket med malerier af de fire evangelister (fig. 50). De ses skrivende ved pulte, med deres dyretegn ved fødderne; alle er barfodede og iført krøllede, grå, grønne og blå kjortler med røde kapper; baggrunden mørkebrun. De sidder under et gråhvidt bueslag, adskilt af lysgråmalede lister med blomstersmykkede ranker ophængt i sløjfer. I buesviklerne er malet frugter, og i fodfelterne, adskilt af malede diamantbosser, står navnene med gyldne versaler på sort bund; fra oven: »Mattævs, Marcvs, Lvcas, Iohannes«. Trappens underside havde en oprindelig marmorering: sorte og lysgullige årer på gulbrun bund, der bl.a. var vanskelig at afdække og derfor overmaledes.

Lydhimlens farveholdning, fra 1703, er i hovedsagen udført i overensstemmelse med stolens ældre staffering, dog med en større anvendelse af smalteblåt. Spejlmonogrammet og englehovedernes hår står gyldne. Undersiden er mørkegrøn, listerne lysgrå med grønt fladsnit og duen belagt med sølv samt rødt på næb og ben.

Fig.49. Prædikestol o. 1590-1600, med malerier fra 1631(?). Lydhimmel og opgang med malerier fra 1703 (s. 2555). LL fot. 1981. - *Pulpit c. 1590-1600 with paintings from 1631(?). Sounding board and stairway from 1703.*

Om prædikestolens ældre historie oplyser de fa bevarede kirkeregnskaber kun lidt: 1618 blev lavet en lille †trappe til stolen, og 1630-31 fik Frederich maler i Århus betaling for at male stolen tilsyneladende både ud- og indvendig samt »hvælvingen«,[15] dvs. lydhimlen, ovenover. - 1849[20] omtales en maling sammen med det øvrige inventar.

Stoleværk fra 1908,[20] med tilføjelse af nye gavle 1962. Grøn- og gråmalede, oprindelig lyst egetræsmalede.[17] Det forrige †*stoleværk,* udført 1862[13] af snedker Niels Mortensen, bestod af 43 stader forsynet med døre og rygstød.[17] Hertil kom 10 åbne stole anbragt forrest i Rodsteens kapel.[121] 1897 blev dørene fjernet og de høje stolesider gjort lavere.[117] †Stole er tidligst omtalt 1621, da der anbragtes en ny kvindestol i »altergulvet«,[15] dvs. koret.[122]

†*Præstestol* og †*degnestol* stod 1862 som vanligt ved indgangen til koret; 1911 ønskedes de fjernet for at give plads til døbefonten.[17]

†*Brudestol* omtalt 1624, da der købtes træ til dens bund; malet 1631 af Frederich maler fra Århus.[15]

†*Skabe.* 1618 fik Rasmus snedker i Odder betaling for et skab til »soldaternes musketter«,[123] formodentlig anbragt i våbenhuset. 1630 malede Frederich maler et skab i koret og »besatte« det med guld.[15] 1687[52] omtales et skab »på væggen«, måske identisk med det, der 1715[23] anvendtes til forvaring af altersølv og messeklæder, og som tilsyneladende stod i koret.

To *pengebøsser,* 1965, af kobber, ved norddøren. †*Pengetavler m.m.* 1715 omtales to punge eller tavler til kollekt.[23] 1862 fandtes en fattigblok og -bøsse og en kirketavle med sølvklokke.[17]

†*Pulpitur,* formodentlig i vest, omtalt 1640[15] da snedker Rasmus Nielsen fra Assendrup lavede seks stole hertil. En †*pulpiturstol* tilhørende Rodsteenseje og tilsyneladende anbragt foran søndre tilbygning (Rodsteensejes kapel), er omtalt 1838-42[39] i forbindelse med en strid om ejendomsretten til stolen.[121] Kirkesynet med provsten i spidsen gik 1842 ind for stolens nedtagelse og flytning til »den nordre side af korsdøren, lige over for Rathlousdals stol«, idet man anså det for en »højst billig fordring«, at folk, der havde faet anvist plads i »korskirken«, måtte kunne se og høre prædikanten, »hvilket den såkaldte Rodsteensejes stol hindrer halvdelen af de nævnte i«. December 1842 pålagde kancelliet kirkeejeren at efterkomme dette ønske. Vedr. †lektorium, se s. 2555.

Orgel, bygget 1962 af Th. Frobenius & Sønner, Kgs. Lyngby. To stemmer indsat 1977.[124] 13 stemmer og én transmission, to manualer og pedal. Hovedværk: Principal 8', Rørfløjte 8', Oktav 4', Waldfløjte 2', Mixtur IV, Trompet 8' (1977). Brystværk: Gedakt 8', Rørfløjte 4', Principal 2', Quint 1⅓', Sesquialtera II (1977), Regal 8'; tremulant (1977), svelle. Pedal: Subbas 16', Principal 8' (transmission). Tegnet af H. P. Nielsen, Odder. I nordre tilbygning foran det hævede kryptparti.

†*Orgler.* 1) Omtalt 1715:[23] På pulpitur over kordøren.[17] Fra o. 1725 og mere end hundrede år frem blev orglet betjent af møllere fra Fillerup overmølle og Odder stampemølle.[125] 2) Bygget 1860 af Knud Olsen, København.[126] Ét manual med seks stemmer: Bordun 16', Fugara

Fig. 50. Udsnit af prædikestolens opgang med evangelistmalerier fra 1703, jfr. fig. 49 (s. 2556). LL fot. 1981. - *Section of stairway to pulpit with paintings of Evangelists from 1703 (cf. fig. 49).*

8', Gedakt 8', Principal 4', Quint 2⅔', Octav 2'.[127] Udvidet med én stemme 1879 af Frederik Nielsen, Århus.[13] I skibets vestende; 1907 flyttet til et pulpitur eller podium ved tårnets nordvæg.[20] 1919 overflyttedes det til †kirkegårdskapellet, og i en kortere periode forud for anskaffelsen af det nuværende orgel anvendtes det påny i kirken, hvorefter det overgik til privateje.[128] 3) Bygget 1919 af A. C. Zachariasen, Århus. 12 stemmer, to manualer og pedal. Manual I: Principal 8', Gamba 8', Fløjte 8', Oktav 4', Oktav 2'. Manual II: Bordone 8', Violinprincipal 8', Salicional 8', Vox celeste 8', Flauto traverso 4'. Pedal: Subbas 16', Cello 8'. Fem kopler.[129] Opstillet i to afdelinger flankerende Rodsteens gravmæle i søndre sidebygning.

Salmenummertavler, 1924,[17] rektangulære, med trekantgavl, herunder malet nyere, religiøse motiver. Beregnet til metalophængningstal. En ældre, rektangulær og sortmalet trætavle beregnet til kridttal findes nu på kirkekontoret. 1862[17] fandtes tre †tavler, der 1904[13] erstattedes af nye.

Lysekroner med runde glaskupler, 1974. De forrige fem nyromanske kroner af messingblik, med nedhængende pærer, antagelig fra 1912, da elektrisk lys installeredes.[17] Ude af brug, i tårnet. †Petroleumslamper, se s. 2510.

†*Ligklæde,* skænket S. Hansdag 1671 af Jens Jespersen.[15]

Klokker. 1) »Støbt af H. Gamst & H. C. Lund Kiøbenhavn anno 1847«. 77 cm i tvm. Skriftbånd med reliefversaler under akantusfrise øverst på halsen. Nu ude af brug, i klokkestol i tagetagen.

2) »Støbt af H. Gamst & H. C. Lund Kiøbenhavn aar 1854«. 65 cm i tvm. Skriftbånd med reliefversaler under palmetfrise øverst på halsen. Nu ude af brug og anbragt som nr. 1.

Et *klokkespil* med 25 klokker, hvoraf de fire tillige anvendes som ringeklokker, er ifølge indskrift på de største af klokkerne »støbt 1968 til Odder kirke af Petit & Fritsen«, på de små desuden »Aarle-Rixtel, Holland«. I samtidig stålkonstruktion.

†*Klokker.* 1-2) I forbindelse med klokkeskatten 1528-29 måtte kirken afgive to klokker, der

Fig. 51. Portrætmaleri fra epitaf 1664 af tingskriver Jens Rasmussen og familie, jfr. fig. 53 (s. 2560). - Georg N. Kristiansen fot. 1963. - *Portrait painting from a sepulchral tablet from 1664 of the family of Jens Rasmussen, clerk to the court (cf. fig. 53).*

vejede henholdsvis 3 skippund og 1 skippund, 5 lispund.[130]

3) »1594. Me fecit Borchardus. Steno Bilde«[131] (mig gjorde Borchart [Quellichmeier] for Sten Bilde). Klokken hører til den produktive, kgl. klokkestøbers tidligste klokker. 1630 meddeler regnskaberne,[15] at der købtes 3 pund 2 mk. stangjern til at hænge klokken i. Hang endnu i kirken 1776, da Abildgaard beskrev den.

4) 1679, med indskrift der omfattede navnene på admiral Jens Rodsteen og hans frue.[132] - 1687[52] og 1715[23] hang to klokker i tårnet, 1768[132] derimod tre (nr. †3-5).

5) »Me fecit Jacob Rendler 1747. Fridr. Christ. Rantzov, Øllegaard Rodsteen, Malthe Sehested, Sophia Amalia Rantzov«[132] (jfr. kister s.2566f.). Klokken er formodentlig omstøbt af den ene tårnklokke, der 1747 »behøvede hjælp«.[23]

Efter Tvenstrup kirkes nedbrydning 1820 overtog Odder sandsynligvis en middelalderlig

Fig. 52. Figur af Johannes Døberen på epitaf fra 1664, jfr. fig. 53 (s. 2560). LL fot. 1981. - *Figure of John the Baptist on a sepulchral tablet, 1664 (cf. fig. 53).*

klokke herfra (jfr. s. 2589). Den overførtes senere til kapellet på Assistenskirkegården[117] (s. 2582).

Ved ringningen 1839 i forbindelse med Frederik VI.s død fik den største af de daværende tre klokker en revne, der dog udbedredes 1841, således at klokken kunne bruges igen.[12] 1846 var to klokker revnede. 1854 blev den ene sendt til København for at omstøbes[20] (se ovenfor).

†*Tårnur,* 1656, indkøbt og anbragt i kirken til påsken for midler indsamlet af sognepræst Christen Blichfeld, der nævnte år »anholdt« om et sejerværk hos kirkeejeren Henrik Rantzau til Schönweide og af ham fik 36 dl. af kirkens beholdning. »Sognemændenes egen direktion« gav 30 dl.[1:5]

Ifølge herredsbogen 1661[1] fik den, der stillede sejerværket 1 ørte byg. 1687[52] og 1715 nævnes, at dets plads var i tårnet.[23] 1856 ønskede synet tårnuret istandsat, men hvis det ikke kunne bringes til at gå ordentligt, skulle et nyt anskaffes. Efter at urmageren året efter forgæves havde forsøgt at reparere det, enedes kirkeejeren, kaptajn Wulff, med synet om, at uret kunne fjernes, mod at der til gengæld blev anvist et beløb på 200 rbd. til orglets flytning til forskønnelse af kirken[20] (jfr. s. 2558).

Spor efter tårnurets tilstedeværelse kan endnu findes. I det øvre stokværks nordside sidder midt i åbningen en bjælke hvori et hak, som har støttet stanghullet. Derudenfor har skiven siddet. En krog i spærenes nordside vidner desuden om slid fra snorenes lodder.

GRAVMINDER

Epitaf (fig. 51-53), billedskærerarbejde med malet årstal 1664 og portrætmaleri af Iesper Rasmusøn i Fillerup, tingskriver i »hadtz« herred i 32 år, †<9. marts> 16<79>, <82> år gl., og hustru Berrite Mickelsdaatter, †12.jan. 1659, 59 år gl., efter at have levet sammen i 35V2 år, i ægteskabet velsignet med tre sønner og tre døtre. »Gud i Himmelen til ære, denne Kierck til Beprydelse, oc til en Christelige Amindelse er denne Epitaphium bekosted« af ovennævnte Jesper Rasmusøn (jfr. †alterklæde).

Det store barokepitaf, af eg, har muligvis som forbillede haft det beslægtede stenepitaf fra 1654 i Århus domkirke (nr. 14, s. 698 ff.), men er antagelig udført i et værksted af billedskæreren Peder Jensen Koldings skole. Storstykkets portalfelt, med trompetblæsende putti på hver side af et kranium ophængt i klæde, flankeres af frisøjler på englehovedsmykkede postamenter og bærende en vinkelknækket gesims. Uden for de smalle volutvinger, der forneden løber ud i delfinhoveder, står ca. 80 cm høje figurer af Moses med lovens tavler og Johannes Døberen[133] (fig. 52) pegende på korslammet og op mod den Korsfæstede, der kroner topfeltet. Dette skyder sig op mellem de brudte gavlstumper, hvorpå sidder kvindelige dyder, Tro-

en, med bog og (nyt) kors og Håbet, med due og anker. Hængestykket, der flankeres af postamentbjælkens konsoller smykket med diademhoveder, har et bølgelisteindrammet skriftfelt, hvorunder en kartouche, med englehoved, holdt af to svævende englebørn. Det afsluttes af konsol smykket med symmetriske skjolde, hvorpå afdødes initialer, med reliefversaler: »IRSF« og »BMD« under det for kvinder så almindelig anvendte Jesumonogram; nederst vindrueklase.

Epitafiet står med sin oprindelige staffering restaureret 1963 ved Georg N. Kristiansen. Farverne er i hovedsagen sort, gråt samt guld, desuden lidt sølv og grøn og rød lasur på sølv. Årstallet »1664« på postamentbjælken og indskriften står gylden på sort bund, skjoldenes initialer henholdsvis på rød og blågrøn bund. Figurerne har naturlig hudfarve, kvindernes lidt lysere end mændenes. Dragterne er især gyldne med rødt og grønt; »Troens« kjole har strørosetter.

Storfeltets portrætmaleri (fig. 51), udført i olie på træ uden kridering, viser den sortklædte familie bedende og knælende på sort-rødviolette puder med gyldne hjørnekvaster i et grøntbrunt landskab. På den lysblå himmel omkranser en gråsort skybræmme de lysstrålende, hebraiske (forvanskede) bogstaver, der danner navnet Jahve. På mandssiden er faderen og de to voksne sønner ensklædte, med hvide, gennemsigtige halskraver og hvide underærmer. Forrest knæler en lille, hvidklædt dreng, død tidligt. Også moderen og døtrene er stort set ens, med hvide, gennemsigtige skulderstykker og hvide forklæder over blåt underskørt, den yderste datters dog over rødt. Den unge pige i forgrunden har håret samlet i knude i nakken, dækket af perlebroderi, de øvrige bærer sort hue med hvidt hovedlin. Alle personerne rødmossede. - Topfeltets opstandelsesmaleri, formodentlig opmalet i 1700'rne, er et væsentligt grovere og ringere arbejde. Kristus har lys hudfarve og hvidt lændeklæde, til siderne anes nogle soldater mod den mørke baggrund. Epitafiet hænger siden 1963 på tårnets nordvæg. 1885 var dets plads i langhuset.[48]

Fig. 53. Epitaf, 1664, med portrætmaleri af tingskriver i Hads herred Jesper Rasmussen i Fillerup, hustru og børn (s. 2560). Georg N. Kristiansen fot. 1963. - *Sepulchral tablet (carved work), 1664, with portrait painting of the clerk to the court in Hads district Jesper Rasmussen of Fillerup, his wife and children.*

Det *Rodsteenske gravkapel* er indrettet i den søndre tilbygning, som admiral Jens Rodsteen lod opføre o. 1694 (jfr. s. 2530). Mens den forreste del af tilbygningen, med gulv i niveau med kirkens øvrige, var beregnet til stolestader for menigheden, udgør den bageste del det egentlige gravafsnit, der er hævet 1,35 m over gulvniveau for at give plads til en underliggende krypt.

Det store gravmonument over kirkeejeren og hans ægtefælle er rejst op mod sydvæggen, og foran dette på det malede, sort-hvid-tavlede

stengulv har muligvis deres sarkofager været tænkt placeret[134] (jfr. nedenfor). Midt på skrankemuren har en fladrundbuet åbning, der nu står som murblænding, ca. 1,08 X ca. 1,48 m, givet adgang til krypten. I hver side ses to smedejernsstabler, som oprindelig må have båret et (smedejerns) gitter.

Hele rumindretningen er udført i overensstemmelse med en række adelige gravkapeller, hvis udformning skyldes billedhuggeren Thomas Quellinus.[135] Ikke alene dette forhold, men også admiralens og hans hustrus nære slægtskabsforbindelse med personer som Frederik Gersdorff og Peter Rodsteen, for hvilke der er rejst gravmæler af Quellinus henholdsvis i Tølløse (DK Holbæk amt s. 238 ff.) og Århus domkirke (s. 733 ff.) taler for, at også Jens Rodsteen selv har entreret med denne, rigets dengang mest fremtrædende billedhugger.

Det *Rodsteenske gravmonument* (fig. 54-57), rejst rimeligvis o. 1706 over admiral Jens Rodsteen og hans hustru Sophie Amalie Gersdorff, død henholdsvis 31. marts 1707 og 16. marts 1706,[136] er formodentlig for de skulpturelle og dekorative deles vedkommende udført af medarbejdere eller elever af billedhuggeren Thomas Quellinus med forbilleder hentet fra mesterens tidligere arbejder.

Gravmælet, der måler ca. 4,30 m i højden og ca. 3,9 m i bredden forneden, er over et muret fundament udført i gotlandsk sandsten med enkelte detaljer i stuk og træ. Opbygningen, der i flere henseender minder om Hans Friis' gravmæle i Hørning (Randers amt), har som midtpunkt buster af det afdøde ægtepar omgivet af maritime symboler og krigstrofæer, alt indrammet af båndophængte[137] anevåbner.

Det relativt høje bustepostament, der har form som kortenden på en sarkofag, smykket med muslingeskal og akantusblade, har på forsiden en mørkrød kalkstenstavle, hvorpå en velhugget indskrift med fordybede, forgyldte versaler:

»OSSA
IANI RODSTHENY
et
SOPHIÆ AMALIÆ GERSDORFF

Staa wandrings-mand og tenck! men see paa disse stene,
og spørg hvem hviler her? hvis aske og hvis bene?
er(e) samled her og sat i denne hvalde stve?
det er hr. admiral lens Rodsthen med sin frve
een aldred ærlig mand af ædel byrd og blod,
for Gvd for Kongen og for Fødelanded stod,
i Herrens sande frygt med troskab med forstand,
og hvad oprictigt er, mand fandt hos denne mand.
Sin vngdoms feyre stvnd hand ey hos ovnen tærde,
med lagde til sit pvnd, og daglig wisdom lærde.
Hand Asien besaae, Ægypti skick og noder,
med Holland Engeland de spansk og walske floder.
Det store wvnderverk Venedig praler af,
hvis pregtig bygning staar vdi det vilde haf.
• aar og sivgang ti, hand her sin aande drog,
aff aar og ære met, Gvd ham saa til sig tog«.[138]

Tavlen flankeres af delfiner og to havguder, der læner sig op ad podiets skråsider, til den ene side Poseidon med trefork og krukke med udstrømmende vand, til den anden Triton med konkylie og åre, begge med hovedet omkranset af blade og dunhammere (fig. 55). De uforholdsvis små, kun ca. 65 cm høje, portrætbuster[139] (fig. 56-57) er formet efter det Quellinske værksteds vanlige mønster. Admiralen, med kommandostav i den (fornyede) højre hånd, er iført antikiserende krigerdragt og stor, nærmest opsat allongeparyk, der falder ned over den ene skulder. Hans ægtefælle har perlebånd om håret, halskæde samt kjole med gennembrudt kniplingsbesætning. Busterne er anbragt på en fælles plint, således at en lille, men nu forsvundet del af personernes nedre klædebon (antagelig udført i stuk) oprindelig har dækket lidt af postamentforsiden.[140] På bagvæggen mellem busterne ses en laurbærgren, over deres hoveder svævende, trompetblæsende putti og til siderne, foran de store volutvinger, krigstrofæer med faner, spyd, hellebarder, fakler, skjolde og kanoner. I den profilerede volutgesims er ophængt festoner, midtpå fæstnet til en bladkrans, der omslutter en hvælvet oval, som lukker for et nu blændet vindue af samme form (jfr. s. 2531). Ovalen holdes af små havguder, Tritoner, med opadsnoede fi-

Fig. 54. Gravmonument for admiral Jens Rodsteen, †1707, og hustru Sophie Amalie Gersdorff, †1706 (s. 2562). LL fot. 1981. - *Sepulchral monument for Admiral Jens Rodsteen †1707 and his wife Sophie Amalie Gersdorff †1706.*

skehaler, der med den anden hånd støtter henholdsvis det Rodsteenske og Gersdorffske våbenskjold. Til hver side herfor er på væggen fæstnet bånd, hvori er ophængt 2 x 8 anevåbener.[141]

Efter en restaurering 1969 ved Vitus Nielsen fremtræder gravmælet stort set med den oprindelige farveholdning, sort på fodstykke, volutvinger og gesims, mens figurer og dekorative led står i sandstenens naturlige, lyse farve, dog

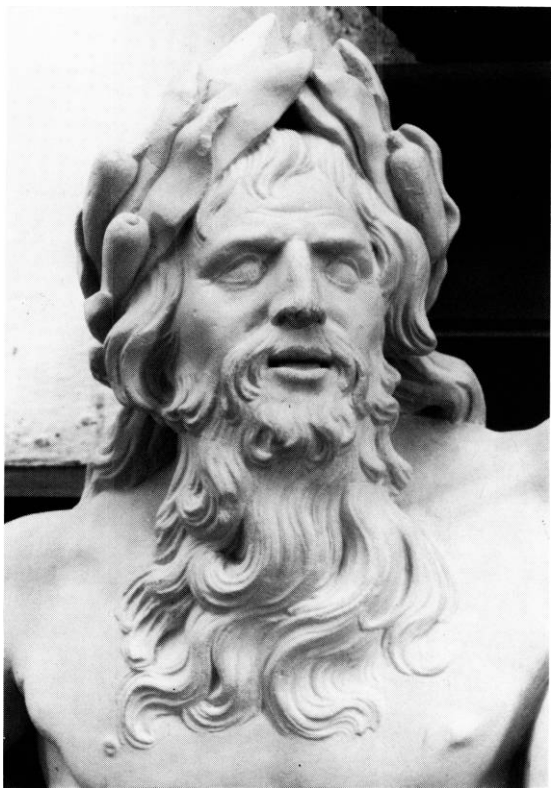

Fig. 55. Buste af Triton fra det Rodsteenske gravmæle, fra o. 1706 (jfr. fig. 54) (s. 2562). LL fot. 1981. - *Bust of Triton from the Rodsteen sepulchral monument.*

er fanerne malet gråblå, mens detaljer på bånd, trofæer og skjolde er gyldne. I det ovale topfelt er på sort bund med gyldne skønskriftsbogstaver malet afdødes initialer »I.R.S. S.M.G.« og årstallet »1706«.

En †*kalkmalet baldakin* i røde og gule farver[142] har oprindelig indrammet gravmælet, men er nu helt forsvundet (jfr. s. 2534).

1925 gennemgik gravmælet en større restaurering ved billedhugger Chr. Lindstrøm,[143] idet et fremadskridende forfald[144] var resulteret i, at vestre storvinge med krigstrofæer var faldet ned, og epitafiet havde løsrevet sig fra væggen. Med hensyn til stafferingen konstaterede restauratoren, at der under flere lag hvidtekalk kun fandtes den ovennævnte sorte, matte oliefarve og lidt guld. Gravmælet viste sig i øvrigt at være sammensat af usædvanlig mange smådele, tilsyneladende for at spare sten, og enkeltdelene bestod af en blanding af sandsten, stuk og træ, hvilket kunne tyde på, at gravmælet var ikke alene samlet men også færdiggjort på stedet.

Ifølge indskriften, der ikke nævner Jens Rodsteens dødsår 1707, men en uangivet levealder efter de 70 år (• år og 7 X 10) er tavlen - og sandsynligvis også monumentet - færdiggjort efter 1703 og muligvis i året 1706, hustruens dødsår, som også det malede årstal angiver. Gravmælet hører da til det Quellinske værksteds senere arbejder, før mesterens afrejse fra København samme år.[145] Formentlig har hans medarbejdere stået for gravmælets endelige udformning, på stedet eventuelt under medvirken af lokale folk.

Krypten (jfr. fig. 58-60), indrettet under søndre del af sydkapellet i dettes fulde bredde, er et rektangulært rum, 695 cm X 320 cm, med tøndehvælving i hele sin længde og stikkappe over den 125 cm brede, tilmurede trappeåbning i nordvæggen. I øst- og vestvæggen er ens udformede, smigede ventilationsåbninger. Midt for kryptens søndre langvæg står som støtte for vægepitafiet i kapellet en granitpille, genanvendt fra den romanske bygning (jfr. s. 2524). Adgangen til krypten tilmuret før 1862.[17]

Kister. I krypten er henstillet 22 kister, der står i to lag, i det sydøstre hjørne endda i tre (jfr. fig. 60a-b). Antallet fordeler sig på 13 voksenkister og ni børnekister,[146] der for størstedelen er fra 1700'rne at dømme efter typer og bevarede kisteplader og -beslag. Da kun et ringe antal kisteplader er bevaret in situ, er det blot i fa tilfælde muligt at bestemme, hvem der hviler i de enkelte kister.

Admiral Jens Rodsteens og hans hustrus kister kan oprindelig have stået oppe på kapellets gulv og senere være flyttet ned i krypten.[147] Herpå tyder Randlev-præsten Niels Blichers omtale 1821 af en åben, adelig begravelse (dvs. kapellet) i Odder kirke med nogle adelige ligkister, hvorpå stod en »underlig Antiqvitæt«.[148]

Kryptens bisatte er sandsynligvis de forskellige ejere af Rodsteenseje med deres familie, hvilket til dels kan bekræftes af kirkebogen.

(Mulige) bisatte:[149] Sophie Amalie Gersdorff, †16. marts 1706 (kiste nr. 1) - hendes ægtefælle,

Fig. 56-57. Detaljer fra det Rodsteenske gravmæle o. 1706, jfr. fig. 54. Buster af Jens Rodsteen og hans hustru Sophie Amalie Gersdorff (s. 2562). LL fot. 1981. - *Details from the Rodsteen sepulchral monument c. 1706, cf fig. 54. Busts of Jens Rodsteen and his wife Sophie Amalie Gersdorff.*

Jens Rodsteen, †31. marts 1707 (kiste nr. 2(?)) - Fr. Chr. Rantzau, bisat 17. maj 1724 (kiste nr. 3 med kisteplade) - hans hustru Øllegaard Rodsteen, bisat 20. jan. 1736 (kiste nr. 4 med kisteplade) - måske Margrethe Rodsteen, gift med Palle Dyre; †1747 (kistebeslag) - Malte Sehested, †1754 (kiste nr. 5 med kisteplade) - Jens Fr. Sehested, †1766 (kiste nr. 6(?) og kisteplade) - måske hans hustru Charlotte Margarethe von Osten, †1769 - Sophie Amalie Rantzau, gift med Malte Sehested (jfr. ovenfor), †1790 - Iver Chr. Sehested, †2.juni 1793 - Peter v. Weinigel, bisat 18. marts 1797 - antagelig hans hustru Mette Sophie Sehested, †1824 (kiste nr. 11(?)).

Identificerede(?) kister: 1) Formodentlig 1706, for Sophie Amalie Gersdorff. Kisten, af eg, 208 X 88 X 86 cm, har lodrette sider og låg med kraftig hulkel, alt beklædt med sort skind. På hjørnerne glatte, vinkelbøjede beslag af messingblik og langs kanterne foroven rester af bladbort. På lågets ene kortside ses et kranium omgivet af palmeblade og på kistens ene langside store *kistebeslag* (fig. 63): ens, spejlvendte, kvindelige engle, med laurbærkrans om håret, holdende båndsløjfe med frugtophæng. Beslaget er udført efter samme forlæg som en kisteplade i det Schack-Rathlouske kapel i Gosmer kirke. På kistens ene, kun delvis synlige kortside ses et kronet spejlmonogram:[150] SAG, for Sophie Amalie Gersdorff, i bladkrans omgivet af små, tætlagte palmeblade.

2) Formodentlig 1707, for Jens Rodsteen. Rektangulær kiste, af eg, 225 X 93 X 90 cm, på fladtrykte kuglefødder. Af samme form og med samme beklædning som nr. 1. Kistens sider har været indrammet af bladbort i messingblik, mens låget er kantet af riflede blybånd svarende bl.a. til Constantin Marselis' kiste i Århus domkirke (s. 863, nr. 1); på hjørnerne blomsterslyng. Ingen øvrige beslag bevaret på

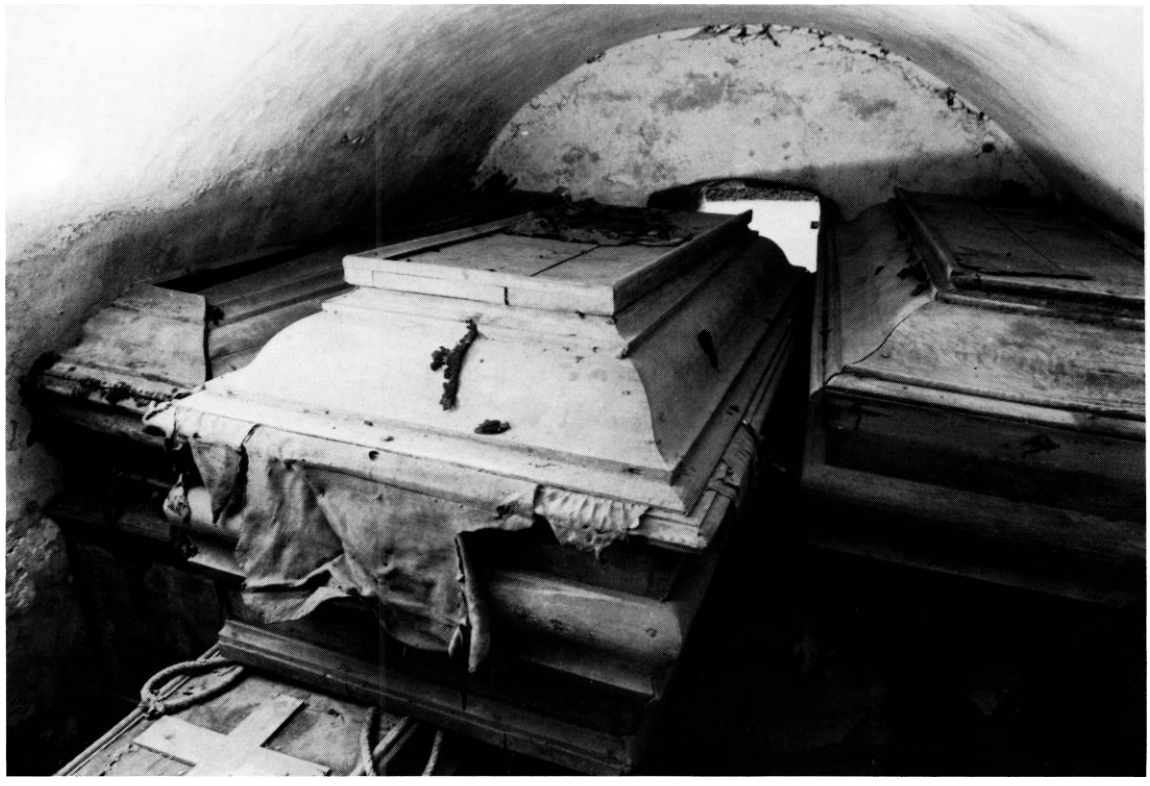

Fig. 58. Den Rodsteenske gravkrypt, set mod vest, med kisterne nr. 8, 9 og 10 (s. 2569). JJF fot. 1984. - *The Rodsteen burial vault, looking west, with coffins nos. 8, 9 and 10.*

kisten, men et løstliggende *kistebeslag* (fig. 65), af messingblik, 53 X 59,5 cm, stammer muligvis fra denne kiste. Det består af en bladkrans med et spejlmonogram i gennembrudt arbejde: JRS, omgivet af akantusbladværk, hvori indgår sejrstrofæer: faner, kanoner, trompeter, pauker etc. Både monogram og trofæer synes at henvise til admiral Jens Rodsteen.

3) 1724. Frederik Christian Rantsau til Rodstheens-Eje og Canne, kgl. maj.s. oberst af kavalleriet, f. i Kiöbenhafn 8. aug. 1666, søn af Frans Rantsau til Estvadgaard og fru Helle Uhrne; ægtede fru Øllegaard Rodstheen 3. dec. 1694, med hvem han fik seks sønner og tre døtre. Kom til sin »Himmelske hvile« 10. maj 1724 »efter at have været i et Kierligt ægteskab udi 30 Aar og her i verden i 58 Aar«.

Kisten (fig. 59 og 60), af eg, er rektangulær, 225 cm lang, 103 cm bred og 103 cm høj incl. løvefødderne, af bly. Siderne er lodrette, det tresidede låg svagt karnisformet; overalt beklædt med tyndt, sort læder. Oprindelig rigt prydet med messingblikbeslag: på kistens hjørner store englehoveder over akantusblade, på hver af langsiderne et kronet Rantzau-våben (fig. 61) flankeret af siddende personer i antikiserende krigerdragt foran krigstrofæer. På lågets hjørner ses store båndakantus hvorimod sidernes anevåbener i hovedsagen er forsvundne, bortset fra den ene kortsides våbener for Rantzau og Urne, (afdødes forældre) og våbener for Marsvin og von Rohr(?) på den ene langside. På lågets overside et svagt aftryk af den bevarede *kisteplade* af kobber, 32 X 23,5 cm, oval, let hvælvet og med graveret kursivindskrift. Pladen nu ophængt på kapellets vestvæg.

4) 1736. Fru Øllegaard Rodsteen, f. i Kiöbenhaun 12. dec. 1668, »samled i Ægteskab« 3.dec. 1694 med »Hr.N.N.Titul •«[151] (dvs. navn og titel ikke udfyldt, jfr. nr. 3), velsignet med seks sønner og tre døtre, »Satt i Enke-

Fig. 59. Den Rodsteenske gravkrypt, set mod øst, med kisterne nr. 3-6 og øverst nr. 11 (s. 2566ff.). JJF fot. 1984. - *The Rodsteen burial vault, looking east, with coffins nos. 3-6 and at the top no. 11.*

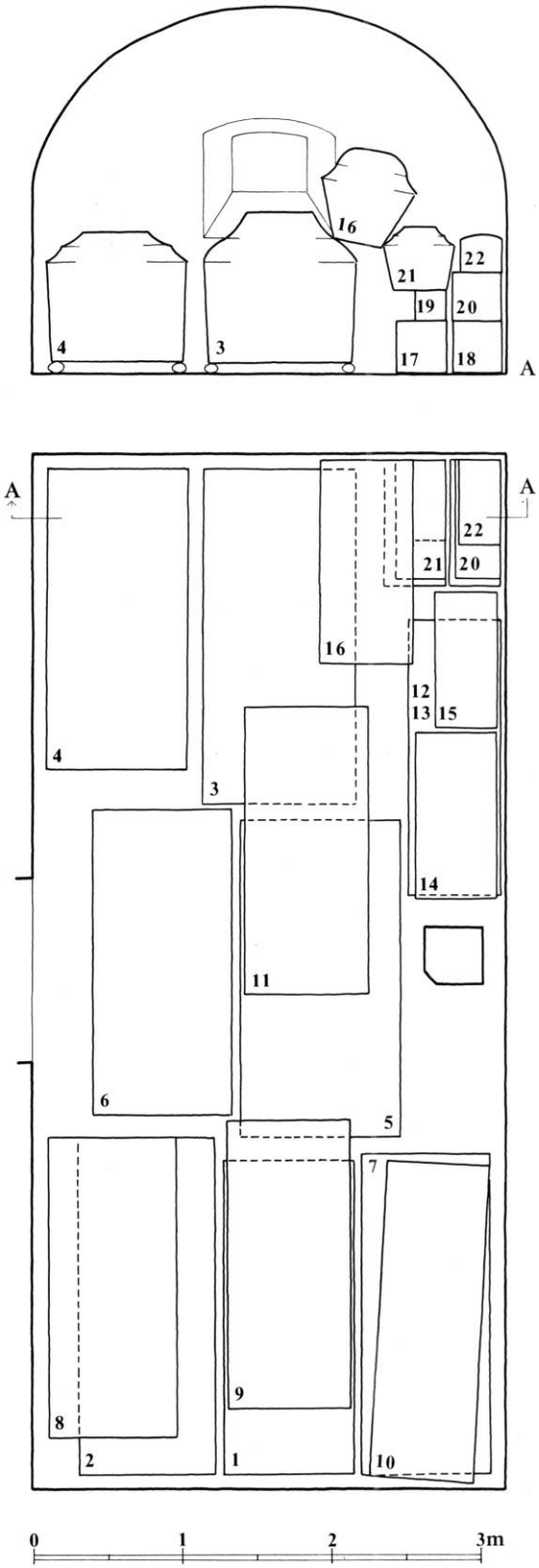
stand« 10. maj 1724, †4. jan. 1736, 67 år, 3 uger og 1 dag gl. Børnene satte »midt i Deres Egen graad og Taare ... Dette over Den UDVALDE FRUE«.

Kisten (fig. 59 og 60), der måler 202 X 94 X 97 cm, er af samme materiale, form og udstyr som nr. 3, men kun lidt af skindbeklædningen samt lågets palmetbort er bevaret. På lågets ene kortside ses et »Gerstorff«-våben (afdødes moders), navnet læses på skriftbåndet herunder. Også den bevarede *kisteplade,* 42 X 31,5 cm, svarer til nr. 3. Ophængt på kapellets vestvæg.

5) (Fig. 67), 1754. Hr. Mal[te Sehested, døbt 25. maj 1688, †11. juni 1754] i sin alders 67. år, [søn af Jens Sten Sehested og Mette Sophie Parsberg; gift med Sophie Amalie Rantzau til Rodsteenseje, †1790]. (Jfr. †alterklæde).

Kisten (fig. 59-60), af eg, rektangulær, 215 X 109 X 86 cm, med tresidet, svejfet låg, der har dobbelt hulkel; rester af sort skindbeklædning. På sider og låg er bevaret en del af den rige, men naive dekoration i messingblik, hvoraf flere detaljer svarer til beslag på en kiste fra 1749 i Falling kirke.

På kistesiderne (der er delvis skjult på grund af den tætte opstabling) kan skelnes den ene langsides Sehested-våben, flankeret af symmetrisk anbragte palmegrene og bladranker. På hjørnerne sidder kraftigt fremspringende englehoveder, hvis store vinger breder sig ud til siderne. Herimellem har den ene kortside en fremstilling af den vingede, laurbærkransede Død siddende med leen på en sarkofag[152] (fig. 64). Lågets udsmykning består af en akantusbladbort, omløbende langs øvre kant, og på hjørnerne båndakantus svarende til beslagene på nr. 3. Hver af langsiderne bærer desuden et hjelmet våben, med slægtsnavnet sortmalet på lille bånd nedenunder, flankeret af rocailler, akantusbladværk og yderst en svævende engel, der i den ene hånd holder et attribut, i den anden en udfoldet skriftrulle med sortmalet kur-

sivindskrift (fig. 62). Den ene langsides »Sehestedt«-våben er desuden flankeret af trofæer med kanon, spyd og fane; englene holder henholdsvis flammende kugle og krukke, hvorfra vand udstrømmer. Kun denne ene tilhørende skriftrulle er bevaret, men løstliggende, med indskriften:

»Ilden varmer, væderqvæge
giør at mand her leve maa
Ilden renser renuverer
Aandens Ild giør ligesaa
Hvem Kun den(n)e Ild maa værne
med sin Andagts glød
Faar til sidst Jesu Arme
[og hans] Glands ja Him(m)el-brød.«

Den anden langsides »Parsberg«-våben er flankeret af engle med henholdsvis overflødighedshorn og fugl, og deres skriftruller bærer indskrifterne:

»Jorden dagligen ernærer
giver alting paa hvert Bord
naar mand kun som Jorden bærer
Frugter af Guds søde Ord,
og naar Jorde-Kroppen flytter
hen til Jordens vrimle boe,
Siden da for Jorden bytter,
Himmel Manna, Himmel Roe.

Ingen Ørn saa høyt sig svinger,
udi Luften mand jo Kand,
Høyere med Troens Vinger,
Svinge indtil Himlens Land,
Velbetænk, skjønd Luften ikke,
giver altid Aande-Fang,
Bør mand Sjælen dog beskikke,
til dend sidste Lufte-Gang.«

Også lågets kortender har været smykket med engle, på den ene ses endnu en engel med palmegren og skriftrulle, hvorpå:

»Thi Christus er mit Liv
og det er mig Winding
at døe. Paul. Ep. til Philip. 21 vers.«

Fig. 60a-b. Plan og snit, 1:50, af den Rodsteenske gravkrypt. Kistenumrene refererer til teksten. Opmålt 1984 af JJF og Vibeke Bondö, tegnet af Marianne Nielsen 1985. - *Plan and section 1:50 of the Rodsteen burial vault. The numbers of the coffins refer to the text. The numbers with dots indicate the lower coffins.*

Oven på låget ligger et stort, hvidmalet trækors, der har båret et forsvundet krucifiks. Den bevarede *kisteplade* (fig. 67), af messingblik 52 X 29 cm, har ovalt, let hvælvet skriftfelt omgivet af hermelinsdraperi med øvre sløjfeophæng og engel, der dels holder draperiet, dels peger på skrifttavlen, hvorpå kun ses svage spor af den lange, sortmalede kursivindskrift. Kistepladen svarer ganske til den ovennævnte kistes i Falling. Nu løstliggende i krypten.

6) Muligvis samhørende med en *kisteplade,* fra 1766, for Jens Frederik Sehestedt [til Rodsteenseje, †20. apr. 1766, søn af Malte] Sehestedt til Rodsteens Eje [†1754] og Sophia Amalie Sehested Rantzau [til Rodsteenseje, †1790]; [gift med] Charlotte Amalie Margarethe von der Osten [†28. juli 1769]. Den ovale, let hvælvede plade af bly, 42 X 30,5 cm, er senere fundet i alterbordet.

Kisten, der i hovedsagen svarer til nr. 5 ved siden af, er af eg og måler 222 X 92 X 79 cm. Den har rester af skindbeklædning, men ingen prydbeslag.

7) Af eg, 214 X 87 X 90 cm, svarende til nr. 1 og med tilsvarende beklædning og dekoration, men intet spejlmonogram bevaret.

8) (Jfr. fig. 58 og 60). Kraftigt profileret, af eg, fra 1700'rnes slutning, 200 X 86 X 67 cm, beklædt med rester af groftvævet stof. Ingen kisteplader eller beslag bevaret eller spor heraf.

9) (Jfr. fig. 58 og 60). Af eg, 210 X 92 X 73 cm, svarende til nr. 8, rest af skindbeklædning, ingen beslag. På låget ligger en del af en oval metalkrans med blade, der oprindelig har indfattet en nu forsvundet kisteplade, ca. 38x29 cm.

10) (Jfr. fig. 58 og 60). Af eg, 206 X 69 X 55 cm, svarende til nr. 8 og 9, siderne dog lidt enklere profileret; beklædt med sort uldstof. Ingen spor efter kistebeslag. En inderkiste af træ kan skelnes.

Fig. 61-64. Kistebeslag. 61. Våben på kiste nr. 3, 1724 (s. 2566). 62 og 64. Engel med skriftrulle og Døden med le, begge fra kiste nr. 5, 1754 (s. 2567). 63. Engel fra kiste nr. 1, 1706(?) (s. 2565). JJF fot. 1984. - *Coffin fittings. 61. Coat of arms on coffin no. 3, 1724. 62 and 64. Angel with scroll and Death, on coffin no. 5, 1754. 63. Angel from coffin no. 1, 1706(?).*

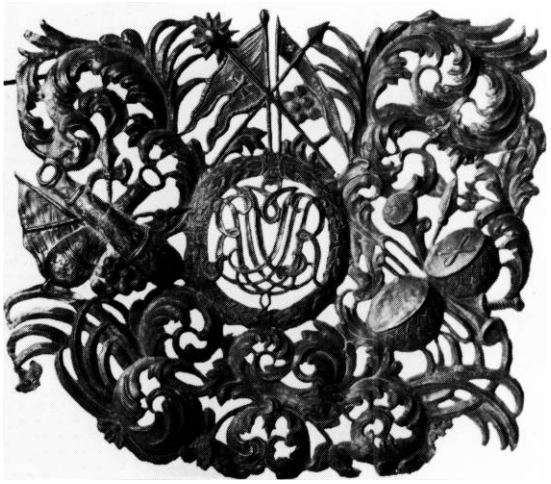

Fig. 65. Kistebeslag med spejlmonogram for Jens Rodsteen, †1707, fra kiste nr. 2 (s. 2566). LL 1981. - *Coffin's fitting with back-to-back monogram for Jens Rodsteen, †1707, from coffin no. 2.*

11) (Fig. 59 og 60). Af eg, 193x83x104 cm, fra 1800'rnes første fjerdedel, måske for Mette Sophie Sehested, †1824. Kisten, i empirestil, er formet som en vugge anbragt på krumme ben. Midt for hver langside ses en sekstakket stjerne på en perlekranset, rund træplade; til siderne herfor påsømmede »fyldingsfelter«. Både på kistens og lågets friselister ses aftryk af småstjerner og på lågets skråsider desuden af guirlander. Lågets kortender er dekoreret med en udskåret strålesol afbrudt midtpå af kraftige profillister bl.a. med tandsnit. På den hvælvede overside ligger en forvitret, skjoldformet *kisteplade,* nu uden indskrift. Kisten er sortmalet, med gråt på profiler og hvidt på stjerner.

12) Af fyr, formentlig inderkiste. Svært tilgængelig, men tilsyneladende som nr. 13.

13) Af fyr, formentlig inderkiste, 185 X 62 X 55 cm; rektangulær, med lodrette sider og tresidet låg. Ingen dekoration.

Uidentificerede børnekister nr. 14-22, opstablet i sydøstre hjørne:

14) Af eg, 110 X 55 X 42 cm. Rigt profileret på sider og låg. Beklædt med groftvævet stof med flæsekant forneden. På lågets plane overside markerer søm en †kisteplades ovale form og mål, 30 X 18 cm.

15) Af eg, 92 X 41 X 35 cm, form og beklædning svarende til nr. 14.

16) Af eg, 137 X 63 X 64 cm, form og beklædning svarende til voksenkister nr. 8 og 9.

17-18) Af fyr, svært tilgængelige. Antagelig lige store, ca. 80 X 33 X 33 cm. Rektangulære, med let hvælvede låg. Nr. 17 har rest af skindbeklædning fæstnet med et 2 cm bredt, vævet bånd, fastgjort ved hjælp af sekstakkede stjernesøm. En stor kisteplade anes oven på låget.

19) Af fyr, ca. 55 X 20 X 20 cm, rektangulær, med let hvælvet låg; rester af lærredsbeklædning og ved det ene hjørne et bånd med stjerner som nr. 17.

20) Af fyr, ca. 85 X 35 X 32 cm, af form som nr. 19, men med rest af skindbeklædning.

21) Af eg, 85 X 50 X 42 cm, af form svarende til voksenkister nr. 8 og 9.

22) Af eg, 57 X 27 X 25 cm, rektangulær, med let hvælvet låg. Rester af skindbeklædning og søm som nr. 17 og 19. Bånd med små kvaster og lange frynser hænger ned fra lågkanten. Inderkiste, af fyr, med hvælvet låg.

Et løstliggende *kistebeslag* (fig. 66), af messingblik, 45 X 65 cm, et hjelmet Dyre-våben omgivet af akantusbladværk, har måske tilhørt en kiste for Jens Rodsteens datter Margrethe Rodsteen, gift med Palle Dyre og død 1747.

Gravsten. 1-3) Tre romanske gravsten er indmuret i våbenhuset. De er af grovkornet, grå

Fig. 66. Kistebeslag med Dyre-våben, for Margrethe Rodsteen(?), †1747, gift med Palle Dyre (s. 2570). - *Coat of arms, probably for Margrethe Dyre, †1747.*

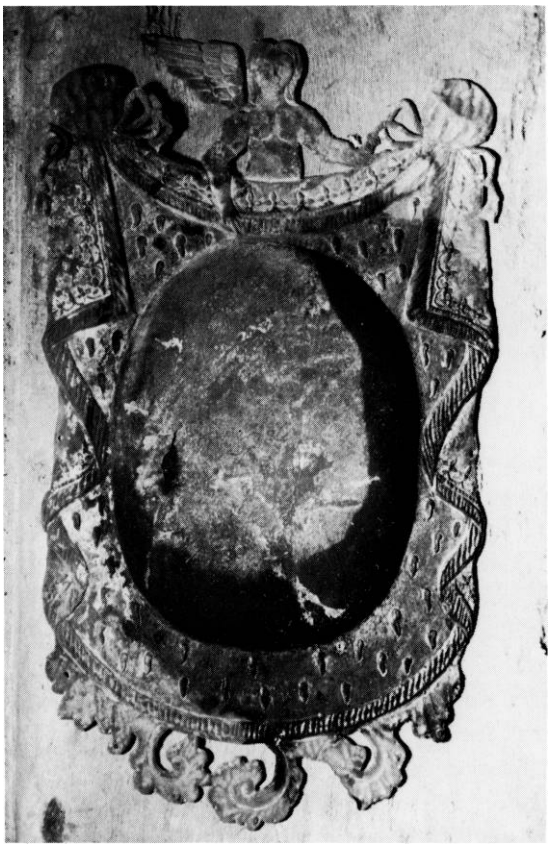

Fig. 67. Kisteplade over Malte Sehested, †1754, fra kiste nr. 5 (s. 2569). JJF fot. 1984. - *Coffin plate for Malte Sehested, †1754, from coffin no. 5.*

granit, trapezformede og efter deres udsmykning at dømme tilhørende en større værkstedsgruppe, repræsenteret ved flere af omegnens kirker. 1) (Fig. 69), 153 X 53-49 cm, med en 6-7 cm bred, affaset kant, der kun ses ved stenens frie ende. Indrammet af dobbelt tovstav, der desuden forneden tværdeler stenen. I fodfeltet er diagonaltstillede, enkeltspundne tovstave stødende til midtcirkel. I hovedfeltet et groft, kontureret Georgskors, hvis tre øvre arme når ud til rammen, den nedre hviler på kugle over tovstavsstang. Stenens nærmeste paralleller findes i Randlev (s. 2486, nr. 1) og i Kolt (s. 2192, nr. 2). - I våbenhusets østmur.

2) (Fig. 70), 162 X 52-48 cm, indrammet af dobbelt tovstav, der også tværdeler stenen i tre felter. Hovedfeltet er underdelt af en lodretstillet, dobbelt tovstav, flankeret af volutter. I det større midtfelt ses et stort Georgskors, hvis øvre arme når helt ud til rammen, den nedre hviler på en enkeltspundet tovstavsstang, stående på lille høj. I fodfeltet en fembladet blomst. Ornamentikken konturhugget. Stenen svarer ganske til nr. 3 og er som denne antagelig udført af den stenhugger, der bl.a. har hugget sten nr. 1 og 2 fra Randlev (s. 2486), nu i kirken og i Odder museum.[153] - I våbenhusets nordmur, vest for døren.

3) (Fig. 71), 149 X 57-46 cm, næsten identisk med nr. 2 og af samme stenhugger. Mindre afvigelser er hovedfeltets lodrette dobbelttovstav, her snoet modsat, Georgskorsets arme, der er hugget frit i feltet og dets stav, der står direkte på tværtovstaven, samt fodfeltets blomst, der tilsyneladende er seksbladet. - I våbenhusets nordmur, øst for døren.

*4) O. 1739, over Iørgen Nielsøn Møller, f. i Skegs mølle 7. nov. 1668, boede og døde samme sted 29. aug. 1739, 71 år gl., og hustru Karen Nielsdatter, f. i Fillerup nederste mølle 6. marts 1680, boede og døde i Skegs mølle [1739], 59 år gl., levede i et kærligt ægteskab i 38 år og velsignet med fem børn, to sønner og tre døtre, hvoraf den ene søn og tre døtre forhen er hensovede.

Brunlig kalksten, 183 X 125 cm, med fordybet kursiv i ovalt skriftfelt dannet af palmegrene, forneden sammenbundet med sløjfe. I de øvre hjørner svævende englebørn holdende livets krone over bladkransen, under denne et

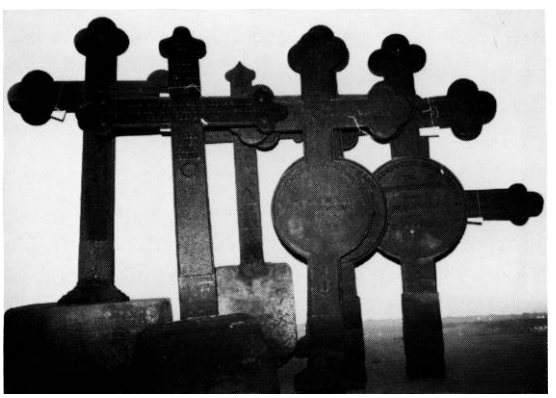

Fig. 68. Støbejernskors, fra venstre nr. 4, 8, 9, 5 og 2 (s. 2572). JJF fot. 1978. - *Cast-iron crosses, from left nos. 4, 8, 9, 5, and 2.*

Fig. 69. Romansk gravsten nr. 1 (s. 2571). LL fot. 1981. - *Romanesque tombstone no. 1.*

cirkulært felt bestående af en slange, der bider sig selv i halen, omsluttende et vinget timeglas, symboler for henholdsvis evigheden og tidens flugt. Til siderne herfor flammende urner på piedestal.

Stenen, der er brudt i tre stykker, må fra Odder kirkegård være flyttet til Skægs mølle, hvor den o. 1890 blev indmuret i en ny møllebygning; ved dennes nedbrydning 1967 flyttet til Rathlousdals have.[154]

5) O. 1809. »Foran denne Tafle er begravet Christiane Frederikke la Cour, født Vohr«, enke efter forpagter Bjerre la Cour på Strandet, *1724, †1801, og hendes søn Jørgen la Cour, »theologisk candidat, sognedegn i Odder«, *1768, †1809.[155] Marmorplade, 37,5 X 72 cm, med fordybede versaler, indmuret i nordsiden af korets østfacade.

†*Gravsten*(?). 1699 købte Niels Nielsen i Odder for 16 rdl. en ligsten fra Århus domkirke »med 3 Corpus paa«,[156] dvs. en figursten med tre personer, som muligvis er blevet lagt i Odder.

Støbejernskors. Tre kors af støbejern er endnu opstillet på kirkegården (nr. 8, 9, 12), mens ni er afgivet til Odder museum 1978 (nr. 1-7, 10-11) (fig. 68). 1-2) O. 1835 og o. 1838, to ens kors, 149 og 151,5 cm høje, med trekløverformede korsarmsender, den øvre prydet med krans, og cirkulært skriftfelt på korsstammen. Glat bagside. Indskriften står med reliefversaler, der 1915 stod forgyldte på sort bund: *1) Christian Magnus v. Voss, kammerjunker og major, herre til Rodsteenseje, *6. dec. 1780, †28. febr. 1835. I sit testamente bestemte majoren,[157] at der på hans grav skulle sættes »et støbt Jernkors af Jernstøberen i Horsens«.[158] *2) Sophie Amalia Rantzau v. Voss, født Sehested, fru kammerjunker og majorinde til Rodsteenseje, *30. jan. 1767, †18. febr. 1838. Nederst på korsstammens forside står: »Støbt i Horsens«. *3) O. 1840. Kors af type som nr. 1 og 2, 152,5 cm højt incl. profileret jernsokkel og rest af tap til nedsættelse i sokkelsten. Sommerfugl i øvre korsarmsende og anker nederst på korsstammen. Indskrift med reliefversaler: Johan Ludvig v. Voss, major i Hans Majestæt Kongens regiment, *23. juli 1783, †16. juli 1840. Korset var 1915 sortmalet og med gylden skrift.[157] *4) O. 1843. Kors, 125 cm højt, med trekløverformede korsarmsender, udsmykning som nr. 3, ankeret dog midtpå. Indskrift med reliefversaler over »Landvæsenscommissair godsinspecteur Thomas lensen Terndrup til Petersminde, *14. juni 1791, †24. aug. 1843«. Nederst på korsstammen: »Støbt i Horsens« (jfr. kors i Vitten s. 1797). *5) O. 1844. Kors, af type som

nr. 1, 2 og især 3, 152,5 cm højt. Indskrift med reliefversaler over majorinde Maria Christine v. Voss, født Uldall, enke efter major Johan Ludvig v. Voss, *28.juli 1788, †17.jan. 1844. Nederst på korsstammen læses »Støbt af ...«, navnet er ulæseligt. 1915 stod korset, sortmalet med gylden skrift, sammen med kors nr. 1, 2 og 3 på gravsted på kirkegården.[157] *6) O. 1844. Korset 145 cm højt incl. tap til fæstnelse i sokkelsten; trekløverformede korsarmsender. På tværarmen reliefindskrift med kursiv, over Øllegaard Hansen af Sandager mølle, *8. dec. 1771, †2. sept. 1844. *7) O. 1844. Kors af type som nr. 6, afbrudt forneden og nu 121,5 cm højt. Trekløverformede korsarmsender med sommerfugl i den øverste. Skriveskrift i relief på tværarmen: Ole Nielsen Lund til Sandager mølle, *22. aug. 1798, †22. sept. 1844. 8) O. 1845. Kors af form og med dekoration som nr. 3, 120 cm højt. Indskrift med reliefversaler over: lens lensen, skovrider ved stamhuset Rathlousdal, *2. dec. 1798, †18. okt. 1845. På familiegravsted sammen med nr. 12 i kirkegårdens nordvestre hjørne. 9) O. 1846. Kors, 121 cm højt, med trekløverformede korsarmsender, sommerfugl på den øverste og krans nederst på korsstammen. Indskrift med reliefversaler: Dorthea E. Lund, f. i Sandagers mølle i Odder 18. nov. 1804, †29. okt. 1846. På gravsted umiddelbart vest for tårnet. *10) O. 1847. 118 cm højt over granitsten. På stammen: »Fred over dit Minde« over krans. Sommerfugl øverst, på hver af tværarmenes trekløverbue to små rosetter. Indskrift med reliefversaler: Niels Hansen i Sandagers mølle i Odder, *20. marts 1767, †23. febr. 1847. Nederst på stenen ses enkelte bogstaver (skriveskrift). *11) O. 1855. 92 cm højt over granitblok. Spidst trekløverformede korsarmsender, øverst med relief af figur, måske den gode hyrde (?), ved fødderne ubestemmelige genstande; nederst på korsstammen bikube. Indskrift med reliefversaler: Ferdinand Olgaard Terndrup, f. på Petersminde 22. nov. 1839, †28. sept. 1855 i Odder. 12) O. 1868. Kors svarende til nr. 8, ca. 120 cm højt, med reliefversaler: Karen lensen, f. Rasmussen, enke efter skovrider lens lensen, *13. okt. 1801, †30. maj 1868. Korset er brækket lige over foden. 1981 stod det endnu løst opstillet på familiegravstedet i kirkegårdens nordvestre hjørne.

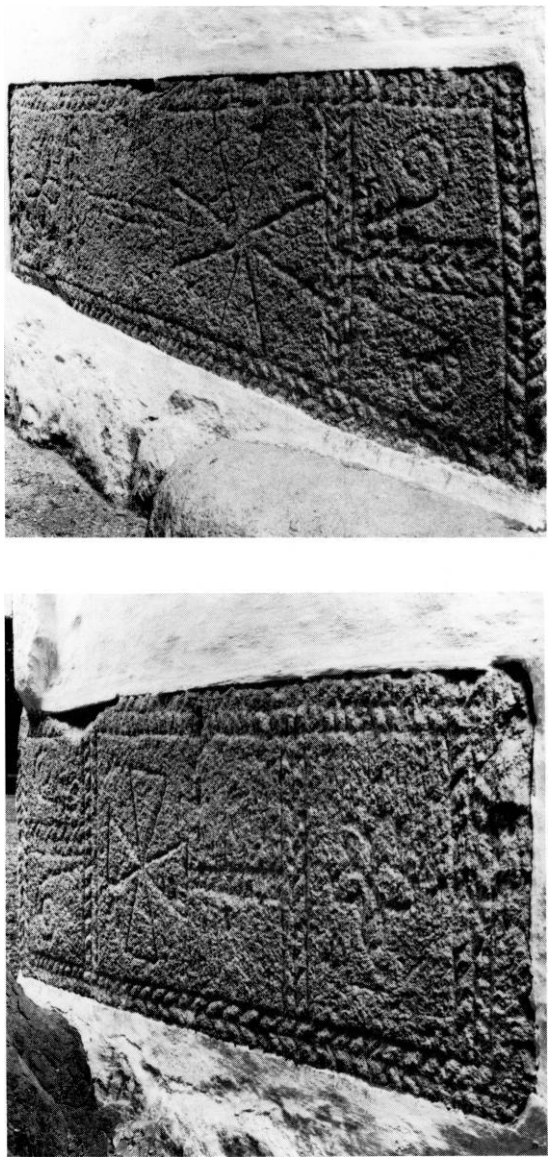

Fig. 70-71. Romanske gravsten nr. 2 og 3 (s. 2571). LL fot. 1981. - *Romanesque tombstones nos. 2 and 3.*

Gravgitter, o. 1862, af støbejern, med indskrift på dobbeltlågen: »R. Andersens Familiebegravelse«. På gravstedet cementsten med marmorplade med indskrift for Anne Sophie Andersen, †15. juli 1862 og Rasmine Andersen, †11. okt. 1862. På kirkegården vest for tårnet.

KILDER OG HENVISNINGER

LA Vib. Præstearkiv: Odder kirkebog (1604-)1655-1803 (C 377.1). - Div. dok. 1793-1934 (C 377.45). - Liber daticus 1897-1931 (C 377.39). - Synsprotokol 1862-1925 (C 377.41). - *Ved embedet:* Regnskabsbog 1856-1909. - Synsprotokol 1926 ff. - Se i øvrigt fortegnelse over arkivalier vedr. kirkerne i Århus amt i almindelighed s. 37-39 samt forkortelser s. 42-44 og s. 1650-51.

NM 2. afd.: Håndskrift: F.Uldall: Om de danske Landsbykirker III, 313-16 (1885 og 1897). - Indberetninger ved pastor N. Blicher, Randlev, 2. marts 1821 (om »oldsager« i Hads hrd., bl.a. det »gyldne« alter og åben begravelse), Chr. Axel Jensen 1906 og 1927 (noter om inventar og epitaf), Eigil Rothe 1909 (kalkmalerier), Johs. Malling 1909 og 1910 (kalkmaleri), C.M. Smidt 1914 (lysestager), Kr. Due 1922 (prædikestol), Ch. Lindstrøm 1922 (Rodsteens gravmæle), Peter Kr. Andersen 1926 og 1927 (prædikestol), R. B. Baden 1930 (brev vedr. sidealter), Egmont Lind 1963 (kalkmalerier), Georg N. Kristiansen 1963 (epitaf), Hugo Johannsen og Vibeke Michelsen 1966 (gravminder i Rathlousdals have), Olaf Hellvik 1969 (kalkmaleri), Hans Stiesdal 1971 og 1985 (kirkegårdsmur og spor efter †tårnur), Vibeke Michelsen og Jens-Jørgen Frimand 1978 (genstande i Odder museum), 1981 og 1984 (kalkmaleri, inventar og gravminder), Ingegerd Marxen 1980 (rensning af alterretabel, frontale og krucifiks 1979), Erik Pedersen 1980 (korstræ til krucifiks), Peter Henrichsen 1982 (krucifiks) og Mogens Larsen 1982 (kalkmalerier). - Udskrifter af de gennemgåede arkivalier findes i NM 2. afd. - Beskrivelse af kirkegård og bygning ved Kjeld de Fine Licht, kalkmalerier, inventar og gravminder ved Vibeke Michelsen, orgel ved Ole Olesen, †tårnur ved Hans Stiesdal og gravkrypt ved Jens-Jørgen Frimand. Redaktionen afsluttet 1985.

Notebøger. NM 2. afd.: Søren Abildgaard IX, 1771, s. 50-51 (†kalkmalede våbener, †alterklæde, Rodsteens gravmæle).

Tegninger og opmålinger. NM 2. afd.: Opmåling af nordportal ved F. Uldall 1887. - Akvarel af romansk gravsten ved Magnus-Petersen 1887. - Akvarel af kalkmaleri, uden navn 1909. - Plan af kirken samt plan og snit i kapel ved A. C. Zachariasen 1916 og 1917. - Farvelagte skitser af prædikestolens lydhimmel [ved Povl Jensen 1953]. - Plan og snit af kirken ved Jens Hougaard og Jørgen Viemose. - Kirkegårdsportal ved Kjeld de Fine Licht 1984. *Det historiske arkiv for Odder og omegn:* Plan af kirken med varmeværksbygning, uden navn og år (59-85-1).

Litteratur: Egnshistoriske samle- og oversigtsværker er nævnt under Saksild s. 2436. ØJyHjemst. XXVIII, 1963, s. 99-104 (indvendig hovedrestaurering). MeddÅSt. 1969, s. 33-35 (klokkespil), 1970, s. 89 (Rodsteens epitaf, urneplæne med krucifiks samt antependium), 1974, s. 64-65 (udvidelse af Ny kirkegård), 1976, s. 59 (redskabsbygn. på Ny kirkegård), 1977, s.51 (udbygning af orgel), 1982, s. 102 (ny præstegård og kirkecenter).

[1] LA Vib. Århus bispearkiv. Hads herredsbog 1661 (C 3. 1082).

[2] Kronens skøder II, 96.

[3] LA Vib. Århus bispearkiv. Adk. på jura patronatus 1615-1712 (C 3. 1152). Skøde af 14. aug. 1675.

[4] LA Vib. Århus amts nordre provsti. Synsprot. 1817-54 (C 301. 2) samt nedennævnte skifteprot.

[5] LA Vib. Århus byfogedarkiv. Skifteprot. 1837-45, fol. 460 ff. (B 56. 443).

[6]. LA Vib. Hads herreds arkiv. Skøde- og panteprot. 1889-92, fol. 273 (B 60. SP 14).

[7] ØJyHjemst. XIV, 1949, s. 58.

Chr. Heilskov: Vandmøller i Aarhus Amt. ÅrbÅrhSt. XXXVI, 1943. Odder sogn s. 12-17 og XLII, 1949, s. 94-95. Jfr. senest Nyt og Noter fra NM nr. 79, 1970, s. 7-8.

[9] Stationsbyen karakteriseredes i mellemkrigsårene som en stor, købstadlignende landsby med brolagte gader. Trap, 4. udg. VII, 248.

[10] E.Jørgensen: Træk af Slægters Spor i Odder Sogn. Odder 1968, s. 14.

[11] H.F.Rørdam (udg.): Danske Kirkelove II, 1886, s. 380.

[12] LA Vib. Århus amts søndre provsti. Synsprotokol 1817-54 (C 30. 1-2).

[13] Rgsk. for Odder kirke 1856-1909 (ved emb.).

[14] Odder Dagblad 19. sept. 1942. Denne og andre henvisninger skyldes Anna Marie Skovfoged, Odder. En tegning af gadereguleringen i Kgl. Bygningsinspektorat i Århus.

[15] LA Vib. Odder kirkebog (1604-) 1655-1803.

[16] Th. Madsen: Træk af Rodsteensejes og Odder sognekirkes historie, 1963, s. 133.

[17] Synsprotokol 1862 ff.

[18] En udgravning ved Hans Stiesdal 1971 godtgjorde, at bredden havde været over to meter, ligesom der vistnok har eksisteret en grav uden for muren og parallel med denne. Jfr. M. Andersen og A. Kruse: Arkæologiske undersøgelser på Domkirkepladsen i Roskilde 1983. ROMU 1983, s. 32-35.

[19] Jfr. biskop Svends forordning af 1. okt. 1342. DiplDan. III, 1. s. 256.

[20] LA Vib. Hads-Ning herreders provsti. Synsprot. 1842-1909 (C 31. 1-4).

[21] Odder Avis 1. dec. 1897.

[22] Note 13 sammenholdt med fotografi 1903 i NM. Desuden indberetning til NM 2 fra Uldall 1902 vedr. kirkegårdsmuren i Malling.

[23] LA Vib. Århus bispearkiv. Kirkesyn 1700 ff. (C 3. 1166 ff.).
[24] A. Eriksen: Bidrag til Hads Herreds Historie, Odder 1928, s. 185 og E.Jørgensen (note 10), s. 10 ff.
[25] Note 15. Kjeld Bønnelycke: Hads Herred før og nu, Århus 1873-76, s. 21, nævner, at indtil begyndelsen af forrige århundrede stod der tillige en træhest på kirkegården. Jfr. K. Uldall i FortNut IX, 1931-32, s. 136-37.
[26] Fældningen af fire af dem 1925, da der i Tornøegade opstilledes master for elektriske ledninger, afstedkom en del polemik. Odder Dagblad 28. maj og følgende dage.
[27] Bønnelycke (note 25), s. 19-20; Fra Norsminde Fjord til Uldrup Bakker, Odder 1908-09. Ny udg. 1977, s. 12-13 og 26; ÅrbÅrhSt. XXI, 1928, s. 159; A. M. Skovfoged i Odder Kirkeblad, dec. 1984. DaFolkemSaml. 1906/31 b, 2135.
[28] IV, s. 245.
[29] Jfr. udformningen i Bjerager, s. 2495.
[30] Beskrivelsen 1885 med supplement 1898 og den med de håndskrevne notater ikke helt samstemmende oversigt i ÅrbOldkHist. 1894, s. 241 og 256.
[31] Et brudstykke af en overligger er desuden indmuret i tårnets vestfacade.
[32] Jfr. Mackeprang, Granitportaler, s. 324-25.
[33] Det er usikkert, om der fra begyndelsen var etableret forbindelse fra tårnet til loftet, idet den eksisterende åbning vist er en udvidelse fra 1906 (note 20).
[34] En lignende situation i koret kunne lede tanken hen på f.eks. †monstransskab på muret fod.
[35] I gennembrydningen til skibets loft ses murkernen at være lagt med hoved- og håndstore marksten.
[36] Når nordvestre midtribbe er delvis borthugget, skyldes det måske en installation i forbindelse med orglets ældre placering.
[37] Det er vanskeligt at forestille sig, at åbningen mellem kapellets nordøstre hjørne og skibets midtfag skulle være oprindelig som visuel forbindelse mellem de to rum. Hvis åbningen, der tidligst kendes fra en tegning 1916, ikke har fungeret som adgang til en herskabsstol, er den måske etableret for at fremme varmecirkulationen.
[38] I MeddÅSt. 1970, s. 90, siges ved restaureringen af Rodsteens epitaf at være fundet dele af sydportalen.
[39] LA Vib. Århus bispearkiv. Korrespondance. Hads hrd. Odder 1628-1845 (C 3. 580).
[40] NM 2. Korrespondance.
[41] Horsens Folkeblad 15. nov. 1963.
[42] Note 15. Stenene kan have været brugt som fundering under den tunge stenkumme.
[43] Noterne 13, 17 og 20.
[44] ØJyHjemst. XXVIII, 1963, s. 102.
[45] Ved tagarbejder 1984 fandtes på skibets murkrone nakken af en sten stemplet PBC. Lignende kendes fra Lysgård kirke, Moesgård og Boller foruden de lokaliteter, der nævnes i ÅrbGlBy 1944, s. 43.
[46] Note 15 og Th. Madsen (note 16), s. 133.
[47] Note 20 og LA Vib. Århus bispearkiv. Stiftsøvrighedens journal 1890-99 (C 3. 738).
[48] Uldall 1885.

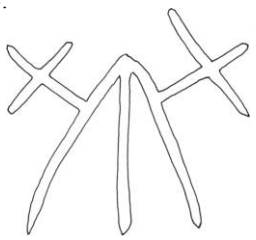

Fig. 72. Kalkmalet bomærke under tårnbuen. 1:10. Tegnet af KdeFL 1985 (s. 2534). - *Wall-painting of cipher, 1:10, under the tower arch.*

[49] Nordligt på skibets østvæg anes uidentificerede rester af ranker og muligvis et kors. - Ifølge Johs. Malling 1909 var der på »korbuens forside« bl.a. rester af en kronet kongeskikkelse(?) med kåbe og langt skæg.
[50] Nævnte år fik Hellesen betaling for at male kirken indvendig, arkitekt Hagemann førte tilsyn med dekorationen (note 13).
[51] 1912 blev bordet flyttet 5 tommer frem og altertavlen samtidig 5 tommer frem på bordet for at skaffe plads til tavlens topfigurer, nogle putti; jfr. korresp. 13. okt. 1912 i NM 2. afd.
[52] LA Vib. Hads herredsbog 1687 (C 3. 1104).
[53] Se C.A.Jensen: Snedkere, s. 87, og Helge Jacobsen: Østjydsk Barok. Odder Museum 1974.
[54] Note 15. Gengivet i KirkehistSaml. 4. rk. II, 332.
[55] Efter stik af Anton Wierix efter Maerten de Vos, jfr. Christie: Ikonografi s. 1202, fig. 209.

Fig. 73. Udsnit af den kalkmalede kronfrise østligst på skibets sydvæg (s. 2533). KdeFL fot. 1984. - *Fragment of top frieze on the south wall of the nave.*

[56] Kors og spyd samt arme og tæer udført 1912, jfr. korresp. og fotos 1912.
[57] Både diademhoveder og hermer på topstykket er udført efter forlæg, der hyppigt er anvendt af Roskildesnedkeren Brix Michgell (jfr. DK. Kbh. Amt, 4. bd., s. 2262 ff.), som ifølge C.A.Jensen, i Weilbachs Kunstnerleksikon II, 154, skulle have været Peder Jensens læremester.
[58] Jfr. malet indskrift bag på tavlen. Ifølge restauratorens korresp. med NM 2. afd. var stafferingen meget forskellig fra Saksild-tavlens.
[59] Poul Nørlund: Gyldne Altre. Jysk Metalkunst fra Valdemarstiden, 1926 (forkortet: PN). Ny udgave 1968 med Tillæg: Fyrretyve Aar, af Tage E. Christiansen (forkortet: Tillæg), der gennemgår nyfund samt den af PN's bog affødte litteratur, hvortil henvises. Jfr. endvidere Knud J. Krogh: Gyldent alter, glasmalerier og andre fund fra Malt kirkes kor, i Fra Ribe amt, Varde 1968-71, XVII, 513-47. - Peter Lasko: Ars Sacra 900-1200. The Pelican History of Art, Harmondsworth 1972, s. 237-8. - F. Rademacher: Die Gustorfer Chorschranken, Bonn 1975, s. 30. - Harald Langberg: Gyldne billeder, Kbh. 1979.
[60] Ifølge protokollen: »Den øvre part, der formodentlig i ældre tider ei har hørt til alteret, men har været anbragt til indgang over sakristiet [frontalet].

Fig. 74. Udsnit af kalkmalet †frise på skibets nordvæg; nedre arkaderække i 2. fag fra øst (s. 2533). Egmont Lind fot. 1963. - *Section of †frieze on north wall of nave(lover row of arcades in second bay from the east.*

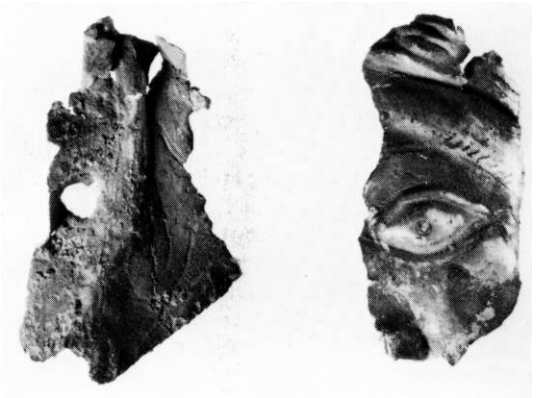

Fig. 75. Metalstumper, det ene med et øje fra retablets Majestas domini (jfr. fig. 24 og note 65). NE fot. 1984. - *Fragments of metal, one with an eye from Christ in Majesty on the retable (cf. fig. 24).*

Neden til er Christus siddende på en trone og ved hver side 5 apostle i nicher (med navn over hver) [retablet]. Oven til en bue [»himmelbuen«], herunder et krucifiks«.
[61] En enkelt, metallurgisk analyse af retablet er foretaget for Harald Langberg, Nationalmuseet, i forbindelse med en undersøgelse af Lundø-krucifikset. - Guldbelægningen er påført ved lueforgyldning, jfr. indb. 1474/80 og PN, Tillæg s. 7. Vedr. brunfernisen, se Tillæg s. 7f. og i øvrigt Lisbjerg, s. 1424, note 42. - Om farvevariationer i fernisen, se PN s. 22 f. med note. - Vedr. den tekniske fremgangsmåde ved lueforgyldning og brunfernis, se munken Theophilus' fremstilling, gengivet i Ornamenta Ecclesiae. Kunst und Künstler der Romanik, Köln 1985, I, 380 f. og I, 369.
[62] Jfr. opmåling af bagside af retabel og »himmelbue« fig. 15, PN s. 14.
[63] Teknisk er retablets kobberblikudsmykning samlet af forskellige dele, som sammenholdt med indskriften bl.a. viser, at der ikke har fundet en afkortning sted. I ét metalstykke er således udformet en del af den øvre ramme med indskrift, tovstav og øvre del af arkade med kapitæler og svikkelblade, dvs. at der til retablets øvre del på hver side af midtfiguren medgår to metalstykker. De to endestykker danner tillige de ydre hjørner. Den nedre ramme består af ialt syv stykker, hvoraf de to yderste går i ét med de respektive endestykker og danner de nedre hjørner. Hver søjle med base og omgivende bundplade er udformet for sig, og det samme gælder hver af apostelfigurerne, der er fæstnet oven på to søjlebundplader. Kristusfiguren, med glorie, er tildannet i ét stykke og fæstnet på en bundplade, den øvre bue for sig (jfr. i øvrigt PN s. 130). Alt er fæstnet, så nitterne ses så lidt som muligt: På forsidens ornamentik ved

de lodrette sammenføjninger, over buernes issepunkt, under basemidte, mellem kapitælblade etc. De ornamenterede rammelister er pånittet de ombøjede kanter foroven og -neden.

[64] Tilsvarende ses bl.a. på et alter- eller processionskrucifiks fra Hornbæk kirke (DK Frdb. s. 735 ff.).

[65] To metalstumper fra ansigtet er bevaret, det ene med Kristi venstre øje (fig. 75).

[66] Den oprindelige udfyldningsklump til hoveder skulle ifølge Theophilus (jfr. Ornamenta Ecclesiae I, 370, note 3) bestå af voks blandet med sand eller tegljord; i det foreliggende tilfælde kan klumpen være erstattet af en anden masse efter 1821 (jfr. PN s. 22).

[67] Et træk vanligt i ottonsk kunst (men ikke engelsk), jfr. bl.a. Martin Blindheim: En gruppe tidlige, romanske krucifikser i Skandinavia og deres genesis (en gruppe hvortil Odder-krucifikset ikke hører), i Kristusfremstillinger. Foredrag holdt ved det 5. nordiske Symposium for ikonografiske studier. Red. Ulla Haastrup, Kbh. 1980, s. 60.

[68] Jfr. PN s. 47 og 125 med henvisninger, samt Harald Langberg: Gunhildkorset, Kbh. 1982, s. 31 f.

[69] Jfr. PN s. 126. I Bartholomevs er dog malet et O i stedet for et M (der ligner O'et en del), Thomas er stavet med to M'er, og i Mathias mangler I'et.

[70] Johannesfigurens placering ikke overensstemmende med rækkefølgen i navnene. Hans kalk har nærmest form som en pyxis.

[71] Apostelfigurerne er 19,5-21,8 cm høje, hovederne 3,7-4,8 cm høje (med skæg).

[72] Jfr. PN s. 126: en reminiscens fra gammelnordisk kunst..., men som vi også kender fra romansk kunst ude i Europa (Vézelay).

[73] I rammelistens overside ses i træet to små huller på hver side af midten samt et (nyere?) i venstre side.

[74] Højden målt fra retablets overkant til buens do, på hver side af »Himmelfartsrelieffet«. Buen består af to træstykker, 12,5 cm brede og ca. 5 cm tykke, med affasning mod bagsiden, på bagsiden foroven samlet ved hjælp af det træstykke, hvori det 23 cm høje himmelfartsrelief er udskåret. I stykkerne er udskåret både buens tre led og de 11,5 cm høje »kapitæler«. Det venstre træstykke måler 26,5 cm, det højre 28 cm. (Jfr. PN fig. 15). - Kobberblikbeklædningen består af seks stykker, hvert omfattende alle buens tre led, ombukket på siderne og fastnittet her. Himmelfartsrelieffet udført i ét stykke.

[75] Armene er skåret i ét med skulderstykket (fig. 30) og fingrene antydningsvis markeret både på over- og underside, dog er tommelfingrene på oversiden næsten friskårne og »passer fint ind i kobberblikket« (indberetn. 1982).

[76] Udækket er, foruden hele rygsiden, issen og kronen indvendig samt undersiden af fødderne.

[77] Naglerne er nyere og groft anbragt, især i hænderne, ved siden af de oprindelige naglehuller.

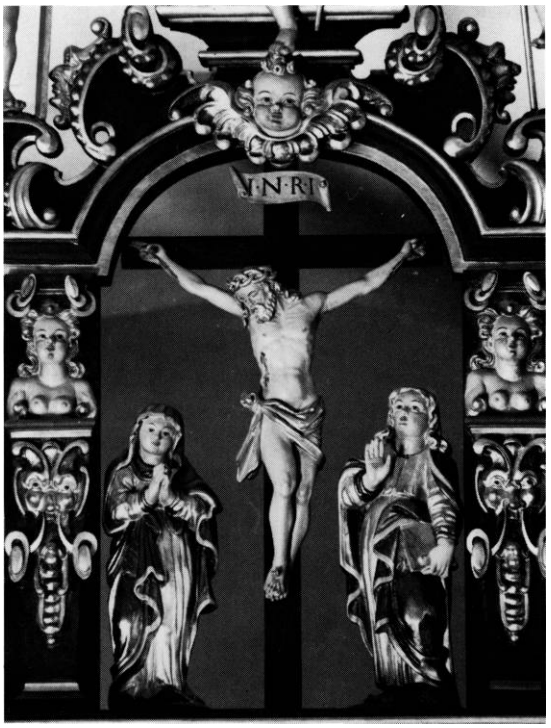

Fig. 76. Topfelt fra altertavle 1640 (fig. 21) (s. 2536). H.Jacobsen fot. 1981. - *Top panel from altarpiece.*

[78] Begge bladduske fornyet 1980; den øvre er tappet på det oprindelige, kileformede korstræ, den nedre fastgjort ved hjælp af et 31,5 cm langt, oprindeligt(?) træstykke, hvoraf 16,5 cm danner en lidt smallere tap. - På korsstammen foroven ses et lille fremspring på træet, rimeligvis oprindelig baggrund for et udbugende blad, måske det der ses ovenfor på bladdusken.

[79] Jfr. også »himmelbuens« rankeblade; se i øvrigt Harald Langberg: Gunhildkorset, s. 83, note 50 E.

[80] Tværarmens og stammens nedre bladduske er nogenlunde lige store, henholdsvis 14,8 X 16, 14,5 X 16,2 og 14,2 X 16,2 cm og næppe beklippet væsentligt. Den øvre måler 16,5 X 17,2 cm og kan måske være beklippet, som angivet på fot. af den nuværende anbringelse på korsstammen. Et ældre museumsfoto fra o. 1926 viser imidlertid en tidligere opstilling af alteret, hvor krucifikset er anbragt under »himmelbuen«. For at gøre plads til krucifikset er nedre bladdusk fjernet og anbragt til pynt foran det hævede træstykke under »kapitælet«. Derimod er øvre bladdusk tilsyneladende urørt. Senere har man byttet om på øvre og nedre bladdusk, hvilket imidlertid 1982 er rettet, dog er efterladt et »bart« stykke træ, for at markere, at der her kan være fjernet et stykke

af en blomst (jfr. Harald Langberg: Gyldne Billeder. Tavle 13).

[81] En alterkalk til opfangning af Kristi blod, der ses på flere af de beslægtede krucifikser (jfr. PN s. 117 og fig. 95 og Harald Langberg: Gyldne Billeder, tavle 13 og 14), synes ikke at have fundet plads her. I så fald ville man vente en *drevet* fremstilling af kalken forneden på korsstammen i lighed med Guds hånd foroven. En sådan ses imidlertid ikke her på det stykke, der ved sin dekoration tilsyneladende er markeret som det nederste. De huller, der ses på stammens midte, er antagelig spor af dyvler og nagler i tap-træstykket bagpå, der bl.a. har tjent til fastgørelse af krucifikset på retablet. Der ses heller ikke spor efter en pånittet plade med en fremstilling af kalken. - Den nedre bladdusk-plade har foroven et tunget blad af en art ganske svarende til de øvrige blade og kan næppe have dannet foden til en alterkalk, hvis øvre del så skulle have været på en forsvundet plade (jfr. PN fig. 95).

[82] Sml. Else Roesdahl: Danmarks Vikingetid, 1980, s. 131 og fig. 54.

[83] Den oprindelige placering kan som foreslået af PN, Tillæg s. 14 f., have været i korbuen, muligvis i tilknytning til et helligkorsalter. En funktion som triumfkrucifiks, måske i tilknytning til en korskranke (lektorium) foreslås tillige af Peter Springer: Bronzegeräte des Mittelalters 3. Kreuzfüsse, Berlin 1981, s. 22 ff., især s. 29 f. Der foreligger dog også den mulighed, at korset kan have været anbragt løst på en fod nær alteret, således at det kunne løftes af og anvendes ved processioner og lignende (jfr. Springer).

[84] Jfr. note 80 og 60.

[85] Jfr. PN s. 20f. og fig. 18, III, samt ældre fot. i NM.

[86] De ydre, lodrette rammestykker rager ca. *Vi* cm op over den vandrette liste.

[87] Den højre, lodrette rammeliste er en nyere tilføjelse.

[88] Efter 1926 flyttet fra øvre venstre hjørne.

[89] Hvert billedfelt er indrammet af kobberlister, der hver på forsiden har et stanset ornament (F 27-28), mens de ombukkede skråsider mod billedfeltet bærer et påmalet ornament (E). - Højre kortsides to bevarede lister (hver i ét stykke) har på forsiden både et stanset ornament og en bort med et malet ornament. - Matricen til bladornamentet har omfattet et stykke med to blade (fig. 38), ialt 12,7 cm langt; det indrammede Zodiac-ornament er 11,7 cm højt (fig. 32). - Om fremgangsmåden ved stansning, se Ornamenta Ecclesiae I, 370.

[90] Jfr. bl.a. de beslægtede blade på stansestriberne på det berømte Heribert-skrin i Køln (Ornamenta Ecclesiae II, 314, E 91).

[91] Jfr. jagtfrisen på Trekongerskrinet fra Køln domkirke (Ornamenta Ecclesiae II, 216, E18). Vedr. Zodiac'en, dyrekredsens tegn, se KultHistLeks. III, 122.

[92] Se Harald Langberg: Gunhildkorset, s. 85, note 76.

[93] Vedr. ikonografien og sammenligninger med motiver på de øvrige frontaler, se PN s. 25 ff. Blandt nyere værker om ikonografi kan generelt henvises til Gertrud Schiller: Ikonographie der christlichen Kunst, Gütersloh 1966-71, I-III.

[94] Forridsninger til skriftbåndet er her ført for langt.

[95] Pladerne måler ca. 18,5-19 X 18-19,5 cm.

[96] PN s. 143 og Tillæg s. 2. - De tre bevarede medaillonplader har ikke indramninger som de tilsvarende på de andre frontaler, og de underliggende træskiver har heller ikke plads hertil.

[97] PN s. 207 ff. og Tillæg s. 11.

[98] Blandt bogmalerier forekommer især evangeliebøgernes evangelist- og Kristus-fremstillinger samt kanontavler som mulig inspirationskilde til udformningen af det »jyske« frontale og retabel med himmelbue, jfr. f.eks. Carl Nordenfalk: Bokmålninger från medeltid och renässans i Nationalmusei samlingar, Stockholm 1979, s. 26 ff. og Hanns Swarzenski: Monuments of Romanesque Art. London 1953, fig. 281, der viser en kanontavle under en bue, flankeret af tårne og kronet af en lille bygning ganske som på alteret i Sahl.

[99] PN s. 22, 130, 206.

[100] RA.DaKanc. Seks års kirkergsk.... 1620 (B184e).

[101] LA Vib. Århus bispearkiv. Kirkesyn 1700 ff. (C 3. 1166 ff.).

[102] Eckart von Sydow omtaler i sin behandling: Die Entwicklung des figuralen Schmucks der christlichen Altar-Antependia und Retabula bis zum XIV. Jahrhundert. Strassburg 1912, s. 96, uden nærmere kommentarer, retablet som værende fra Odder, frontalet fra Tvenstrup; jfr. PN s. 140.

[103] Indberetn. fra N. Blicher 1821 i NM.

[104] Koncept 30. juni 1821 i NM.

[105] J. nr. 545/38. Beretning afleveret 30. dec. om istandsættelse okt.-nov., men desværre forsvundet (jfr. Tillæg s. 2).

[106] Venligst oplyst af Knud Prange.

[107] Det ene måske årstallet 1699 som hos Bøje II, 1982, nr. 5871, det andet kan dog næppe være det tilhørende mesterstempel.

[108] Ikke omtalt hos Bøje.

[109] Ifølge KancBrevb. 6. nov. 1608 fik hans enke, Karin Madsdatter, stadfæstelsesbrev på livstid til samme.

[110] RA. DaKanc. Seks års kirkergsk.... 1620 (B.184e).

[111] Ret beslægtet med en bordstage fra 1663 i NM, inv. nr. D 7320, og en udateret stage i Frederiksborgmuseet, afgivet fra NM 1910, daværende inv. nr. 7303. - Indb. ved C. M. Smidt 1914, jfr. korresp. 1911, i NM 2. afd.

[112] Jfr. Joseph Braun: Das christliche Altargerät,

München 1932, s. 618 ff.
[113] Præstearkiv: Div. dok. 1793-1934.
[114] Indkøbt hos Hahn (note 13); jfr. Tunø s. 2407, note 39.
[115] Bemærket af C. A.Jensen i hans notater i forbindelse med restaureringen 1927; sml. Marie-Louise Jørgensen: Lektorieprædikestole i Østdanmark, i Kirkens Bygning og Brug. Studier tilegnet Elna Møller, 1983, s. 89-108.
[116] Konstruktivt har storfeltsfyldingerne fjer, fæstnet i not i rammestykkerne.
[117] Præstearkiv: Liber daticus 1897-1931.
[118] Restaureringsindskrift indvendig i prædikestolen.
[119] Henholdsvis en dækfarve, en egetræsmaling stafferet med hvidt og blåt samt en grå og hvid farve. - Stafferingen fra 1631 var opfrisket med blå smalte på enkelte lister, sandsynligvis efter flytningen 1703.
[120] Ved restaureringen tilmaledes nogle dragtfolder.
[121] I forbindelse med en strid om ejendomsretten til Rodsteensejes pulpiturstol 1842 nævnes, at søndre tilbygning »rummer i det højeste 98 personer«, og efter folketællingen 1840 opregnedes Tvenstrups beboere til 204, hvoriblandt 104 kommunikanter, der egentlig skulle have haft plads i kapellet. Th. Madsen: Træk af Rodsteensejes og Odder Sogns kirkes Historie, 1963 s. 49 ff.
[122] Vedr. en stolestadestrid 1657, se ØJyHjemst. XIV, 1949, s. 42.
[123] RA. Lensrgsk. Skanderborg og Åkær len. Rgsk. 1617-18. Oplyst af H. H. Fussing.
[124] Ved orglets bygning var der sat plads af til en Fløjte 4' i hovedværket og en Scharf II i brystværket, men i overensstemmelse med smagsændringerne i de mellemliggende år foretrak man 1977 at indsætte Trompet 8' og Sesquialtera II på de vakante pladser. (Tilbud fra Th. Frobenius & Sønner 9.juli 1975, i korresp.arkiv, NM 2. afd.).
[125] Th. Madsen (jfr. note 121), s. 79 f.
[126] 1897 (note 117) omtales kirkens orgel som værende fra det forrige århundrede, hvilket kan tyde på, at ældre dele (facaden?) blev genanvendt i Knud Olsens orgel 1860.
[127] Knud Olsen: Orgelfortegn.
[128] Meddelt af sognepræst Otto Nielsen, Odder.
[129] Organist- og Kantorembederne, 3. udg. 1927, s. 134.
[130] RA. Rgsk. ældre end 1559. Fortegn, over aflev. klokker 1528-29. 108 A.
[131] Jfr. †klokke 1590 i Randlev. - Sten Bilde synes ikke at have nogen lokal tilknytning.
[132] DaAtl. IV, 1786, s. 245.
[133] Ansigtet beslægtet med Marcus-figurens på Malling prædikestol 1660 (s. 2326 ff.)
[134] Indskriftens ordlyd: hvem hviler her, hvis aske og hvis bene, er samled her og sat i denne *hvalde* (hvælvede) *stue* (jfr. nedenfor), kan dog også tyde på, at sakrofagerne har været beregnet til anbringelse i krypten.
[135] V Thorlacius Ussing: Billedhuggeren Thomas Quellinus, 1926, s. 46 ff.
[136] Jfr. Odder kirkebog (note 15).
[137] Knækkede flagrebånd på ydersiden af de skjolde, der er ophængt i lodret linie, er nu forsvundet, men ses på et fot. 1917 af Th. Gjerulff, i NM 2. afd.
[138] Som påvist af Th. Madsen, s. 78, har verset megen lighed med Thomas Kingos over Niels Juel i Holmens kirke (DK. Kbh. By 2. bd. s. 139 ff.), hvis epitaf stammer fra 1697. Det kan bemærkes, at Jens Rodsteen som admiral sammen med Niels Juel deltog i den skånske krig og det afgørende søslag 1679.
[139] En vis, begrænset portrætlighed med et maleri af ægteparret, på Rodsteenseje. Gengivet bl.a. af Th. Madsen s. 8.
[140] Jfr. fot. 1917 af Th. Gjerulff, i NM 2. afd.
[141] Vedr. våbnernes tilhørsforhold, se Knud Prange i Th. Madsen, s. 133, note 54.
[142] 1904 kalkedes kirkens indvendig, undtagen den røde baggrund for epitafiet (note 20).
[143] Følgende, manglende dele blev tilføjet: 1) Venstre Neptunfigurs højre hånds fingre og højre fods tæer, lidt af håret samt forkens grene. 2) De to puttis arme samt højre fods tæer. 3) Toppens små tritoners vingespidser. 4) Rodsteen-bustens højre hånd. 5) Lanse- og spydspidser (indberet, ved Ch. Lindstrøm).
[144] 1889 havde murer Jensen i Odder gipset og malet i korskirken (note 13).
[145] Jfr. note 135, s. 99 f.
[146] Beregnet efter længdemål: voksenkister 185-225 cm, børnekister 57-135 cm.
[147] Abildgaard omtaler 1776 blot gravmælet, men hverken krypt eller kister.
[148] Dvs. »en fyr-trækasse med et lufthul i låget, hvori ligger to stive og ganske fortørrede ... grise ..., hvorom ingen véd enten når eller ved hvilken anledning de er kommet til at ligge der. ... Selv har jeg set dem, og enhver der har lyst, kan let fa dem at se ... Formodentlig har man haft en slags overtroisk frygt for at bortskaffe dem«. Indberetn. om oldsager i Hads herred, af pastor N. Blicher i Randlev 1821, 2. marts, i NM 2. afd. - 1862 beskrives gravkapellet: Selve gravstedet er tilmuret som sarkofag for admiral Jens Rodsteen ... (note 17).
[149] Jfr. Thiset: Stamtavler og ÅrbÅrhSt. 1915, s. 5 f.
[150] Kirketjener Jan Brestisson, Odder, har venligst taget aftryk og rentegnet monogrammet.
[151] Gravøren har åbenbart været uvidende om ægtemandens navn og titel (jfr. nr. 3 ovenfor).
[152] Tilsvarende figur ses på de tre sarkofager, der står foran gravmælet (af Thomas Quellinus) for Ane Beate Wolchendorff og hendes to mænd i Tved kirke (Svendborg amt).
[153] Endvidere sten i Hylke (Voer hrd.), Sdr. Hørning

(Hjelmslev hrd.) samt nu i Den gamle By, Århus.
[154] Anna Marie Skovfoged: Sten- og billedhuggerarbejder i Rathlousdals have. Århus 1982, s. 33. Jfr. i øvrigt Vibeke Michelsen: Genbrug af gravsten, i Kirkens Bygning og Brug, 1983, s. 195.
[155] Jfr. Th. Madsen, s. 31.
[156] LA Vib. Århus domkirkes inspektionsarkiv. Rgsk. 1696-1715 (C 617. 48).
[157] ÅrbÅrhSt. 1915, s. 60 og 66.
[158] Enten Jochumsen eller Weiss i Horsens; jfr. Otto Norn: En købstads industrialisering. 1973.

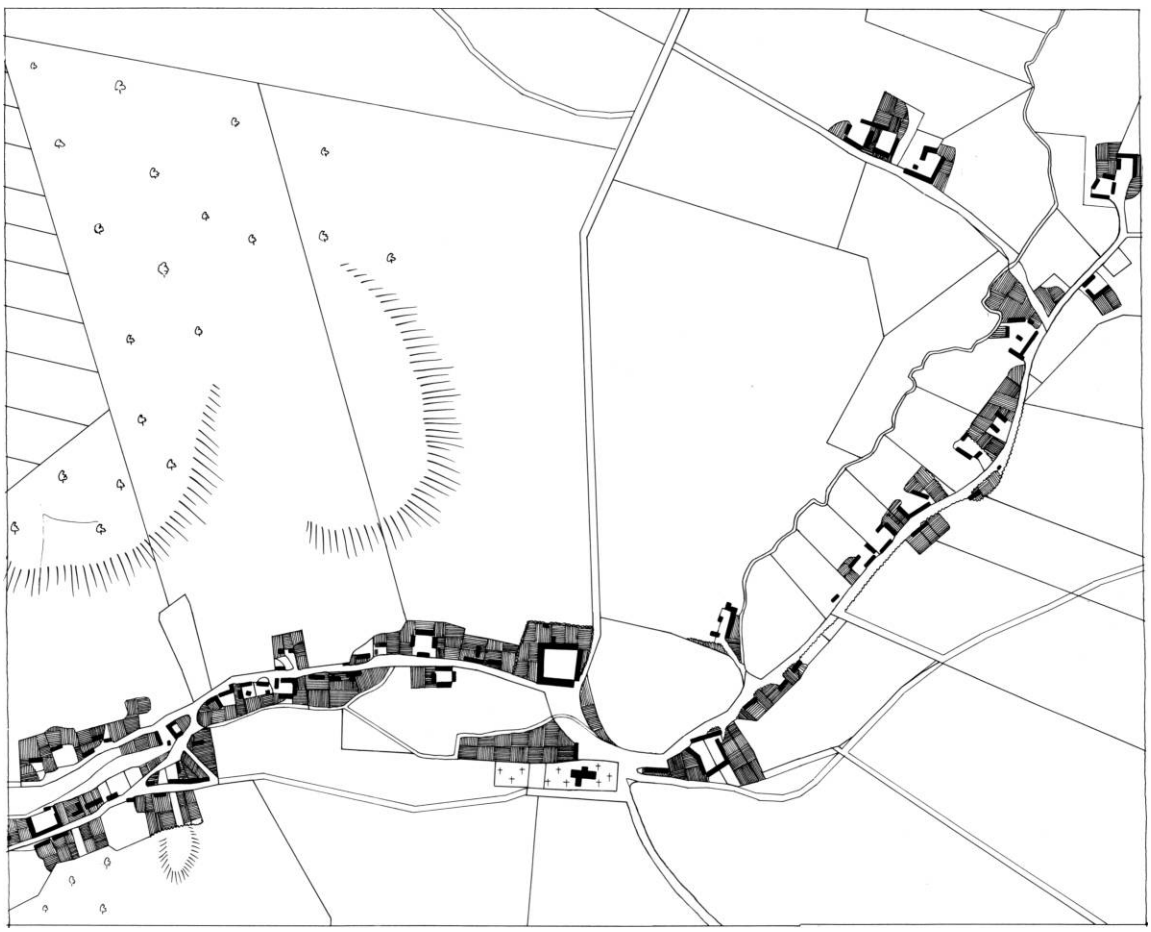

Fig. 77. Odder 1:10000. Målt 1796 af Ernst Wesenberg. Forandringer medtaget indtil midten af forrige århundrede. - *Map of the village 1796.*

SUMMARY

The churchyard is noteworthy for the remains of its Medieval enclosing wall which was once of a considerable height. The present churchyard portal was constructed late in the 15th century. The church belongs to a group of rural buildings of some size and was probably erected in the 12th century, its original parts being the chancel with an apse and the nave. The portals like the facades and the east wall of the nave as well as the chancel arch are done in fine ashlar work. Vaulting was constructed in the church in the period around the year 1500, a tower was added at the west end of the nave and a porch built in front of the north door. In the last decades of the 17th century Jens Rodsteen, patron of the church and a former admiral in the Royal Navy, had a sepulchral chapel built on the south side of the church.

One item of the Early Medieval church furniture has been in the National Museum since 1821. This is one of the so-called »golden altars«, which with a corresponding crucifix belongs to a group which also includes that of the Lisbjerg altar. As previously described (cf. summary of Lisbjerg p. 1427) this has been dealt with in great detail by Poul Nørlund (Gyldne Altre, Kbh. 1926, re-issued with appendix in 1968, both with summaries in English). The altar's decoration consists not only of a retable with a »vault of heaven« from c. 1150-75, but also of a frontal from 1225-50, possibly assembled from the churches of Odder and Saksild. A crucifix contemporary with the retable, which for a time was set up under the raised »vault of heaven«, is unlikely because of its size to have been placed there originally. All the articles mentioned are carved from oak and faced with embossed and chased sheet copper plates, decorated with gilding and fired brown varnish. In accordance with Poul Nørlund it must be assumed that both the retable and the crucifix, like the more recent frontal, were produced in Jutland workshops which might have been in Århus, the cathedral city.

Among the church's early furniture was a censer which is now in the National Museum and the Romanesque baptismal font of granite. The simple pulpit dating from the period of about 1600 bears paintings of the Evangelists executed in 1631 by a painter who presumably is also responsible for the paintings on the pulpits in Nølev and Randlev. In 1640 the »golden« altar was replaced by a »modern« altarpiece from the workshop of the wood-carver Peder Jensen Kolding. The above-mentioned Admiral Jens Rodsteen donated among other things the sounding-board and stairway to the pulpit with paintings in 1703. In about 1706 he had a monument set up in the family's sepulchral chapel. It includes portrait busts of himself and his wife, thought to have been made in the workshop of the distinguished sculptor Thomas Quellinus. - The crypt beneath the chapel contains 22 coffins some of which bear decorations in the form of coats of arms and allegorical figures.